

MAŁGORZATA TABORSKA <https://orcid.org/0000-0002-92228-4340>

Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego
malgorzata.taborska@uj.edu.pl

Polskojęzyczne globusy doby nowopolskiej i ich krajowi wydawcy

ABSTRACT

Polish-language globes of the New Poland era and their domestic publishers

Polish-language globes are didactic aids, but also valuable cartographic monuments and documents of the Polish language. They have been manufactured since the mid-19th century, initially in Bavaria's Nuremberg and in Prague in the Czech Republic, and since the 1920s in our country. The production of globes is multi-stage and can be financed partially or entirely by sponsors and patrons. In addition to the products of the company C. Abel-Klinger Kunsthandlung, the first copies were financed by patriot booksellers: Jabłoński, Milikowski, Idzik and Hoesick. After the First World War, copies were financed by publishing companies: Zakłady Głównzewskiego, Pomoc Szkolna, Nasz Sklep–Urania, Wydawnictwo Polskie, publishing companies from Katowice, and the mysterious Deutsher Verlag publishing house based in Warsaw and Poznań. Changes in printing technology significantly reduced their price, demand for them by schools and children and young people popularised them as teaching aids. Companies financing and popularising these Polish-language publications played an important role in the publishing of globes. To a large extent, these were companies associated with the production and distribution of teaching materials. In general, all companies discussed can be gathered in three groups: booksellers financing or co-financing the publication of Polish-language globes; publishers responsible for financing and publishing globes; publishers responsible for making maps.

Keywords: Polish booksellers, teaching aids, globe cartography, Polish publishing houses

Słowa kluczowe: księgarze polscy, pomoce dydaktyczne, kartografia globusowa, wydawnictwa polskie

Wprowadzenie

Pierwsze globusy były kosztownymi i elitarnymi przyrządami naukowymi. Sporządzane były jako pojedyncze egzemplarze z „rękopiśmienną” mapą: malowaną (np. globus Martina Behaima, Norymberga, 1492) bądź rytowaną (przykładem może być globus nieba Hansa Dorna, Buda, 1480)¹. Zastosowanie druku miedziorytniczego spowodowało, że można było wydawać je w seriach². Oprócz trwałości matrycy pozwalającej na jej wielokrotne użycie zaletą płyt miedziorytniczych była przede wszystkim możliwość nanoszenia poprawek³. Produkcję o charakterze masowym umożliwiło jednak dopiero wynalezienie litografii, co wpłynęło znacznie na obniżenie kosztów druku. Dzięki temu globusy stały się łatwo dostępne, wzrosło też ich znaczenie jako przyrządów dydaktycznych. W XIX wieku obiekty takie stały się właściwie standardowym wyposażeniem sal szkolnych. Nawet średnio zamożnych uczniów było na nie stać. Przedstawianie obrazu Ziemi z polskimi nazwami geograficznymi miało również aspekt polityczny – szczególnie podczas zaborów. Mapy nie prezentowały co prawda granic Polski przedrozbiorowej, ale promowały polskie nazwy miejscowości, rzek, gór czy innych szczegółów topograficznych, rugowane często przez zaborców. W XIX wieku produkowano globusy z mapami ogólnogeograficznymi, prezentującymi również granice państw⁴. Nie wydawano osobno globusów politycznych i fizycznych, jak obecnie. Pierwszym polskim typowo politycznym globusem był „Mały globus polityczny” (śr. 12,8 cm) Eugeniusza Romera (1871–1954) wydany dwukrotnie: w 1935 i 1938 roku.

Globus składa się z trzech elementów: mapy, kuli i podstawy. Ich wykonaniem często zajmowali się różni wytwórcy: osobno podstawą, kulą i materiałem kartograficznym. Niekiedy zamówione mapy naklejane były w przedsiębiorstwie wydającym obiekty – jak w przypadku Uranii (Warszawa, tab. 1, poz. 15)⁵. Inne firmy zamawiały oklejoną już kulę i robiły podstawy, a czasem całość procesu od matrycy mapy, druku, oklejenia kuli i wykonania podstawy realizowano w ramach jednego przedsiębiorstwa, jak w przypadku firmy Abel-Klinger (Norymberga, tab. 1, poz. 1) czy Książnica-Atlas (Lwów, tab. 1, poz. 17). W XIX wieku mapę globusową często opracowywał niezależny kartograf, wykonując jej pierworys, natomiast matryce i wydruk realizowano już w wydawnictwie (np. globusy Jana Felkla, tab. 1, poz. 2)⁶.

¹ Globus Martina Behaima (1459–1506) znajduje się w Germanische Nationalmuseum Nürnberg (nr inw. WI 1), globus Dorna w Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie (nr inw. MUJ 4039, 37/V).

² W XVI wieku drukowane były co prawda mapy globusowe drzeworytnicze, ale tylko globus Johanna Schönera (1477–1547) z 1515 roku znany jest z ostatecznej wersji – kuli oklejonej mapą drzeworytniczą.

³ Stary fragment ryty mapy można było zatrzeć lub wytrawić. *Vide* L. Szaniawska, *Próba porównania zawartości map drzeworytniczych i miedziorytowych publikowanych w Europie do początku XIX wieku*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 2014, 46 (3), s. 290.

⁴ W. Spallek, *Polskie szkolne atlasy geograficzne 1771–2012*, Wrocław 2018, s. 114–135, https://www.geogr.uni.wroc.pl/data/files/publikacje-rozprawy-naukowe-igrr/lib-rozprawy_42.pdf [dostęp: 22.04.2022].

⁵ Wykaz firm wydających polskojęzyczne globusy zestawiony jest w tabeli 1.

⁶ *Cf.* E. Novotná, *Jan Felkl & syn: továrna na glóby*, Praga 2017.

Tabela 1. Wykaz wydawców i wydawnictw uczestniczących w publikacji polskojęzycznych globusów

Lp.	Nazwa firmy	Pełna nazwa / zmiany nazw	Data działania		Miejsce	Globusy polskojęzyczne – średnice	
			od	do		Data wydania	Średnice
1	Abel-Klinger	C[arl] Abel-Klinger Kunsthandlung	(1751) 1852	pocz. XX w.	Norymberga	1851–1855 1855–1856 1875–1905	6 cali 8 cali 4,5 cala
2	Felkl	Jan Felkl Jan Felkl i syn	1852 1875	1887	Praga Roztoki k/Pragi od 1870	1861– przed 1914	6 cali 8 cali 12 cali 4,5 cala
3	Kajetan Jabłoński	Kajetan Jabłoński	ok. 1855	1863	Lwów	1861	nieznana
4	Jan Miłkowski	Jan Miłkowski	1822	?	Lwów	1862 ok. 1870	8 cali
5	Leon Idzikowski	Leon Idzikowski	1861	1920	Kijów	1865–1870	12 cali
6	F. Hoesick	Ferdynand Wilhelm Hoesick	1865	1940	Warszawa	1867–1870, 1888–1890	12 cali 16 cali
7	Mang	Adolf Mangs, Geographisch- -Astronomischer Verlag	1849	1939	Stuttgart	1908–1914	33 cm
8	Deutscher Verlag G.M.B.H. Warschau – Posen	Deutscher Verlag G.M.B.H. Warschau – Posen	XIX w.	lata 30. XX w.	Warszawa/Poznań	przed 1914	33 cm
9	Räth	Paul Räth VEB Rätigloben-Verlag	1917	obecnie	Lipsk	1920	33, 21, 12 cm
10	Kados	Katowicka Dostawa Szkolna Kados Sp. z o.o.	lata 20. XX w.	1929–1930	Katowice	ok. 1924, przed 1929	33 cm
11	Pestalozzi	Dostawa Szkolna Pestalozzi	1929–1930	1939 (?)	Warszawa	ok. 1929, 1930	33, 21, 12 cm

12	Katowickie Zakłady	Katowickie Zakłady Drukarskie i Wydawnicze T.A.	ok. 1920	ok. 1930	Katowice	ok. 1920	33 cm
		Katowicka Drukarnia Księgarnia Naukowa T.A.				1925–1928	12 cm
		Sprzęt Szkolny				1929–1932	33 cm
13	Główezewski	(Zakład Kartograficzny) Zakład Litografii Artystycznej Władysława Głowczewskiego	(1869) 1877	1939 (?)	Warszawa	1921–1931	26, 18, 11 cm
14	Pomoc Szkolna	Wydawnictwo „Pomoc Szkolna” Henryka Wajnera Sp. z o.o.	(1903) 1921	1939	Warszawa	1921–1924, 1924–1931 1924 (Romet)	26, 18, 11, 33 cm 26 cm
15	Nasz Sklep–Urania	Nasz Sklep–Urania S.A. Pierwsza Krajowa Fabryka Globusów Tow. Akc. Urania	(1905) 1912	1939 (?)	Warszawa	1921 przed 1924	26, 18, 33 cm
16	Wydawnictwo Polskie	Wydawnictwo Polskie Rudolfa Wegnera	1917 1920	1920 1950	Lwów (od 1920 Poznań)	1928	18 cm
17	Książnica-Atlas	Zjednoczone Zakłady Kartograficzne i Wydawnicze „Książnica-Atlas” Instytut Kartograficzny im. prof. Eugeniusza Romera	(1916, 1923) 1924 1946	1939 1955	Lwów (od 1945 Wrocław)	1934, 1935, 1938, 1951, 1954	32, 26 cm 12,8 cm
18	Pierwsza Fabryka Kartograficzna	Pierwsza Fabryka Kartograficzna Głównego Geologiczno-Hydro-Geodezyjnego Urzędu Narodowego, Komisariat Przemysłu Ciężkiego ZSRR	po 1918	1935	Petersburg (Lenin-grad)	ok. 1935	25 cm
19	Suchard	Fabryka Czekolady Suchard S.A.	1925	1951	Kraków (?)	okazjonalne wydanie 1936	4 cm

Wykonanie globusów obejmuje pięć etapów⁷:

- (1) zebranie, opracowanie, wykreślenie i zredagowanie materiałów kartograficznych, czyli przygotowanie mapy globusowej;
- (2) wykonanie matrycy i wydrukowanie mapy;
- (3) wykonanie podstawy i kuli;
- (4) naklejenie mapy na kulę, jej pokolorowanie (jeśli nie był to druk barwny) oraz zabezpieczenie werniksem;
- (5) osadzenie kuli na podstawie.

Niniejsza analiza dotyczy udziału wydawnictw i księgarzy w publikowaniu polskojęzycznych globusów. W analizie uwzględniono sygnatury z publikacji *100 globusów na 100-lecie Polskiego Towarzystwa Geograficznego* (Lublin–Warszawa 2018), uzupełnione o informacje zebrane przez autora. Nie ma niestety pełnego obrazu wszystkich wydań globusów polskojęzycznych. Dane są fragmentaryczne, choć sukcesywnie uzupełniane – nowe obiekty pojawiają się dość regularnie na rynku antykwarycznym. Pierwszym zbiorczym przedstawieniem tematu była praca Janiny Piaseckiej opublikowana najpierw w postaci artykułów⁸, a później monografii *Polskie globusy Ziemi XIX i XX wieku* (Lublin 2004). Uzupełniają to prace Grażyny Połuszejko, Kazimierza Kozicy i Małgorzaty Taborskiej oraz kolekcjonerów – Władysława Nerlo i Ryszarda Formeli. Nowe informacje dotyczą zarówno kolejnych edycji, jak i produktów nowych firm.

Analizą objęto globusy powstałe w dobie nowopolskiej, czyli od pierwszego rozbioru (1772) do wybuchu II wojny światowej (1939). Brano pod uwagę wyłącznie obiekty, do których powstania przyczyniły się przedsiębiorstwa polskie lub działające na terenie Rzeczypospolitej.

Finansowanie publikacji

Finansowanie publikacji globusów jest skomplikowanym zagadnieniem, nie zawsze bowiem dotyczy produktu ostatecznego. Początkowo przyrządy takie powstawały na zamówienie (np. globus nieba Hansa Dorna). Ich produkcja była finansowana przez władców, uczonych czy nawet organizacje. Na przykład globus Ziemi Behaima sfinansowała w 1492 roku Rada Miasta Norymbergi⁹. Na późniejszych obiektach zazwyczaj umieszczano kartusze, z dedykacjami poświęconymi osobom, których przychyłność często wiązała się z finansowaniem prac naukowych i wydawniczych, lub chociażby z nadzieją na ich poparcie. Był to sposób wyrażenia wdzięczności, ale i metoda zdobywania nowych mecenasów.

⁷ Niekiedy terminem „globus” określa się samą mapę globusową, składającą się z charakterystycznych segmentów. W omawianych przypadkach chodzi o właściwe globusy, czyli trójwymiarowe modele mocowane na konstrukcji pomocniczej, np. na statywie.

⁸ J. Piasecka, *Die Polnischen Erdgloben des 19. und 20. Jahrhunderts*, „Der Globusfreund” 1978, nr 25–27, s. 273–275; *eadem*, *Polskie globusy Ziemi XIX i XX wieku*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 1979, nr 11 (2), s. 60–73.

⁹ J. Willers, *Życie i twórczość Marcina Behaima* [w:] *idem*, *Historia globusa Behaima*, cz. 1: *Globus Behaima – dzieje i znaczenie*, przeł. G. Leszczyński, E. Schnayder, Kraków 1993, s. 30.

Przygotowanie każdego dzieła do druku i jego wydanie było dość kosztowne. Początkowo wsparciem dla drukarzy był patronat monarchy, możnych mecenasów, a nawet finanse kościelne. Uznawany za pierwszego drukarza na ziemiach polskich Kasper Straube (XV wiek), który wydał kalendarz na rok 1474, prawdopodobnie był wspierany przez klasztor oo. Bernardynów na Stradomiu w Krakowie¹⁰. Pierwszy druk polskojęzyczny wydał kanonik kapituły katedralnej we Wrocławiu Kasper Elyan (ok. 1435–1486), wspomagany finansowo przez kanoników kapituły świętokrzyskiej¹¹. Drukarze jednak dysponowali również własnymi środkami, dzięki czemu mogli finansować proces wydawniczy wybranych publikacji. Już w XVI wieku Jan Haller (1467–1525) otrzymał przywilej druku w Krakowie na dzieła świeckie, kościelne i traktaty dla Uniwersytetu Krakowskiego¹². Posiadał nie tylko drukarnię, ale i papiernię oraz księgarnię¹³.

Od końca XVIII wieku datuje się intensywny rozwój technik druku, który stawał się powoli produkcją masową¹⁴. Wiek XIX natomiast był przełomowy, gdy chodzi zarówno o mechanizację druku, jak i o produkcję papieru. Przed końcem XVIII wieku papier wyrabiano ze szmat, w Europie były to głównie lniane i bawełniane tkaniny. Wprowadzenie metod pozwalających korzystać z miazgi drzewnej (ścieru) i celulozy umożliwiło nie tylko masową produkcję w niższej cenie, ale również uzyskanie różnych gatunków papieru¹⁵. Wprowadzanie miedziorytu, a później litografii i stalorytu, spowodowało upowszechnianie dzieł drukowanych. Przyczyniło się do zwiększenia liczby oraz wielkości realizowanych nakładów. Skutkowało to włączaniem się coraz większej grupy finansującej proces wydawniczy. Rosła też popularność rycin stanowiących nie tylko uzupełnienie opisywanego tekstu, ale również urozmaicanie woluminów.

Technika litografii, opracowana w roku 1799 przez Alojzego Senefeldera (1771–1834) w Monachium, upowszechniała się w pierwszej połowie XIX wieku (od 1821). Jako tańsza i prostsza technicznie od miedziorytów, stopniowo je zastępowała. Zamiast żmudnego rytowania płyt miedzianych przygotowywano rysunek na kamieniu litograficznym. W rezultacie dopracowywania techniki przygotowany na papierze rysunek po namoczeniu umieszczano na wypolerowanym kamieniu. Po przepuszczeniu przez prasę kamień wytrawiano kwasem azotowym i usuwano papier. Przygotowanie matrycy nie wymagało więc wykonania rysunku negatywowego, co zmniejszało ryzyko błędów i przyspieszało pracę. Kamienie litograficzne umożliwiały wykonanie większej liczby wyraźnych odbitek niż płyty miedziorytnicze. Po ich użyciu można było je wykorzystać

¹⁰ J. Pirożyński, *Straube Kasper* [w:] *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 1: *Małopolska*, cz. 1: *Wiek XV–XVI*, red. A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1983, s. 222; T. Michałowska, *Literatura polskiego średniowiecza*, Warszawa 2011.

¹¹ B. Kocowski, *Zarys dziejów drukarstwa na Dolnym Śląsku*, Wrocław 1948; H. Szweykowska, *Książka drukowana XV–XVIII wieku. Zarys historyczny*, Wrocław–Warszawa 1975.

¹² Nazwa najstarszej polskiej uczelni zmieniała się w ciągu wieków. W XVI wieku działała jako Uniwersytet Krakowski, choć często używane jest określenie Akademia Krakowska, nieoddające jednak struktury i naukowej działalności uczelni. Cf. K. Stopka, *Jagiellońska fundacja Uniwersytetu Krakowskiego*, „Rocznik Krakowski” 2003, nr 69, s. 35–46.

¹³ A. Kawecka-Gryczowa, *Haller Jan* [w:] *Drukarze dawnej Polski...*, s. 45–62.

¹⁴ E. Gondek, *Zawód drukarza i technologia druku w bibliologii i poza jej zakresem* [w:] *Teoretyczne zagadnienia bibliologii i informatologii. Studia i szkice*, red. *idem*, Katowice 2015, s. 53.

¹⁵ C. Ożarzewski, *Zarys dziejów książki i księgarstwa*, Poznań 1963.

do przygotowania innych matryc, wystarczyło zeszlifować warstwę wierzchnią¹⁶. Litografia pozwoliła również rozdzielić drukowany materiał na warstwy, umieszczane na osobnych kamieniach litograficznych (szczególnie w chromolitografii, popularnej od połowy XIX wieku). Taka metoda druku pozwalała na szybkie nanoszenie poprawek, a nawet podmienianie całych warstw. Wersje językowe wykonywano prosto i szybko, podmieniając jedną z matryc składowych na nową. Nowe technologie dotyczyły jednak nie tylko samego sposobu powielania, ale i mechanizacji pras drukarskich czy składania czcionek¹⁷. Potaniło to koszty druku i dawało nowe możliwości – chociażby opracowanie wydawnictw przeznaczonych na rynki różnych krajów.

Wydawnictwa, a właściwie ich struktura organizacyjna, ulegały w okresie zaborów reorganizacji. Podczas kiedy na początku XIX wieku wydawcami (nakładcami) byli najczęściej księgarze, a w mniejszej mierze także drukarze czy introligatorzy, to pod koniec tego wieku i na przełomie wieku XX rolę wydawców przejmowały specjalnie w tym celu utworzone instytucje. Niemniej i wówczas, nawet jeśli działalność takiej instytucji polegała przede wszystkim na wydawaniu druków, tworzone przy wydawnictwie księgarnie. [...] W sumie więc przez cały okres zaborów, a także w dwudziestolecie międzywojennym i pierwszych latach po drugiej wojnie światowej, instytucja wydawnicza połączona była z inną, pokrewną placówką związaną z produkcją lub rozpowszechnianiem książki¹⁸.

W XIX i XX wieku na terenach polskich powstawało wiele firm wydawniczych – od niewielkich przedsiębiorstw rodzinnych aż po duże przedsiębiorstwa z wieloczołową strukturą organizacyjną. Niekiedy łączyły one funkcje księgarni, wydawnictwa i zakładów poligraficznych oraz sponsorowały nakład tytułów¹⁹. Rozdzielenie finansowania i wydawania dzieł zaznaczano dodając do wzmianki o wydawcy informację „nakładem własnym” albo „nakładem zewnętrznym”: towarzystwa, spółki czy osoby prywatnej.

Warto również wspomnieć o globusach, których edycja sponsorowana była przez firmy jako reklama. Przykładem jest globus z inskrypcją: „SUCHARD / CZEKOLA-DA / 1826–1936 / NA CAŁYM ŚWIECIE”, reklama czekolady firmy Suchard (tab. 1, poz. 19)²⁰. W 1925 roku Harry Lax i Max Hoffman utworzyli polsko-szwajcarską fabrykę czekolady w Krakowie²¹. Była to filia szwajcarskiego koncernu Suchard, założonego jako dwuosobowa firma w Neuchâtel (Szwajcaria) w 1826 roku przez Phillippe’a Sucharda (1797–1884). Globus wydany był z okazji 110. rocznicy istnienia przedsiębiorstwa.

¹⁶ E. Novotná, *op. cit.*

¹⁷ P. Gdula, *Drukarnstwo lubelskie*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1957, seria F, vol. 8 (2), s. 39–112.

¹⁸ A. Kaźmierczak, *Stan badań nad historią produkcji książki polskiej w Wielkopolsce w okresie zaborów*, „Zeszyty Naukowe UAM. Biblioteka” 1968, nr 7 (66), s. 37–38.

¹⁹ E. Gondek, *op. cit.*, s. 61.

²⁰ G. Połuszejko, K. Kozica, *Katalog 100 polskich globusów w zbiorach muzealnych, bibliotecznych i prywatnych* [w:] *100 globusów na 100-lecie Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Polskie globusy z XIX–XXI wieku. Kartografowie, wydawcy, producenci*, red. *eidem*, Lublin–Warszawa 2018. s. 150–151.

²¹ W 1951 roku Fabryka Czekolady Suchard S.A. weszła w skład Zakładów Przemysłu Cukierniczego Wawel.

Opublikowanie każdego dzieła związane jest również z pozyskaniem środków na ten cel. Samo przygotowane matrycy mapy było kosztowne, oczywiście w zależności od wielkości obiektu. Przykładowo największe globusy weneckiego kartografa Vincenzo Coronelliego (1650–1718) o średnicy czaszy 1,07–1,08 m wymagały opracowania z przygotowaniem wydruków o powierzchni około 30000 cm² (3 m²)²². Koszt wykonania płyt sięgał 1000 lirów weneckich, dlatego Coronelli zdecydował się na sprzedaż subskrypcyjną, dzięki której globus kosztował blisko połowę mniej²³. W XIX wieku koszt wydruków, szczególnie litograficznych, był znacznie niższy (przy nakładzie przynajmniej kilkadziesiąt razy wyższym). W XIX i XX wieku finansowanie wydań globusów zazwyczaj nie było kompleksowe, sponsorowanie mogło dotyczyć tylko jednego z etapów produkcji.

Globusy jako pomoce dydaktyczne

Globusy miedziorytnicze powstałe przed wiekiem XIX opracowywane były najczęściej przez miedziorytników kartografów albo we współpracy z astronomami czy geografami. Obiekty takie były adaptowane do procesu dydaktycznego, jednak ich cena powodowała, że nie były powszechnie dostępne. Znajdowały się w bibliotekach królewskich, możnowładców, patrycjuszy, klasztornych czy uniwersyteckich. Rozwój nauk doświadczalnych w XVII i XVIII wieku spowodował, że proces nauczania był coraz silniej wspomagany pomocami. Przynależą dydaktyczne były nowym typem instrumentów naukowych, specjalnie projektowanym i sporządzanym do tego celu. O ile wcześniej globusy wydawane były parami (Ziemi i nieba), o tyle w XIX wieku publikowano głównie globusy Ziemi. Zwiększył się nie tylko nakład, ale i częstotliwość wydawania aktualizowanych wznowień. Upowszechniły się egzemplarze o niewielkich rozmiarach: małe globusy uczniowskie, biurkowe, o średnicach kuli 10–20 cm, czy też nieco większe, szkolne, o średnicy kuli 20–40 cm²⁴.

Zalecenia stosowania globusów, map i atlasów w szkołach w Rzeczypospolitej wprowadzały w 1755 roku *Ordinationes Visitationis Apostolicæ...*, czyli *Ustawy Szkolne* ks. Stanisława Konarskiego (1700–1773)²⁵. Dla porównania obowiązek posiadania globusa przez każdą szkołę w Austrii (konkretnie w Austro-Węgrzech) wprowadzał dopiero

²² E. Dekker, *Uncommonly handsome globes* [w:] *idem, Globes at Greenwich: A catalogue of the globes and armillary spheres in the National Maritime Museum*, Oxford 1999, s. 112.

²³ M. Milanese, *Coronelli's large celestial printed globes: A complicated history*, „Der Globusfreund” 1999, nr 47/48, s. 146.

²⁴ Określenia „kula” nie zawsze jest precyzyjne w odniesieniu do globusów. Najbardziej spopularyzowane są obiekty, w których mapa naklejana jest na tekturową lub drewnianą czaszę, najczęściej z płaszczem gipsowym. Zdarzają się jednak egzemplarze o litej kuli, np. wykonanej z toczonego kawałka drewna, jak dzieło Isaaka Habrechta (1589–1633) wykonane ok. 1630 roku (Muzeum Narodowe we Wrocławiu).

²⁵ *Ordinationes Visitationis Apostolicæ Pro Provincia Polona Clericorum Regularium Pauperum Matris Dei Scholarum Piarum* ukazały się w przekładzie polskim w 1925 roku. S. Konarski, *Ordynacje wizytacji apostolskiej dla polskiej prowincji szkół pobożnych (1753–1754)* [w:] *idem, Pisma pedagogiczne*, przeł. [z łac.] W. Germain *et al.*, red. B. Suchodolski, wstęp i objaśn. Ł. Kurdybacha, seria „Biblioteka Klasyków Pedagogiki. Pisarze Polscy”, Wrocław [etc.] 1959.

dekret z 1870 roku²⁶. W 1874 roku globusy Jana Felkla (1817–1887) zostały zaaprobowane przez ministerstwo c.k. Austro-Węgier jako szkolna pomoc dydaktyczna dla szkół podstawowych i średnich (średnica 8 cali)²⁷. W 1879 roku ministerstwo zaaprobowало dla szkół podstawowych i średnich globus Felkla o średnicy 12 cali, autorstwa Otto De-litscha (1821–1882), przetłumaczony z niemieckiego na czeski przez nauczyciela i historyka kultury Jana Josefa Řeháka (1839–1895). Ten globus wydawany był również w polskiej wersji językowej²⁸.

Tabela 2a. Rozmiary kul globusowych wykonanych w XIX wieku i odpowiadająca im skala mapy

Średnica w calach	Średnica w cm (w przybliżeniu)	Skala mapy (w przybliżeniu)
4,5	11	Ok. 1 : 110
5	12,7	Ok. 1 : 100
6	15–16	Ok. 1 : 80
8	20,3	Ok. 1 : 70
8,5	21,6	Ok. 1 : 60
12	32	Ok. 1 : 40

Źródło: opracowanie własne.

²⁶ E. Novotná, *op. cit.*, s. 9.

²⁷ *Ibidem*, s. 7. Średnica czaszy globusowej jest najważniejszą charakterystyką tego przyrządu, jej pochodną jest bowiem skala mapy. W XIX wieku wyrażano ją najczęściej w calach, dopiero w 1875 roku przedstawiciele 18 krajów, w tym Austro-Węgry, Rosja i Niemcy, podpisali Konwencję Metryczną (Convention du Mètre). W 1889 roku wybrano wzorzec metra i kilograma. Polska przystąpiła do Konwencji Metrycznej kilka lat po odzyskaniu niepodległości, w 1925 roku, wcześniej na naszych ziemiach obowiązywały jednostki używane przez zaborców (w Królestwie Polskim w latach 1818–1849 system nowopolskich miar). Produkcja map globusowych w XIX wieku dostosowana była do cali, tak były też opisywane w drukach reklamowych. Przeliczenie pomiędzy calami a centymetrami wymaga dokładności wyrażonej w minimetrach. Dla ręcznie wykonywanych czasz z płaszczem gipsowym średnica miała mniejszą dokładność, lecz było to zjawisko pomijalne. Widoczne jest dobrze przy globusach bibliotecznych Coronelliego, największych znanych seryjnie produkowanych czaszach gipsowych, ich średnica mieści się w zakresie od 107 do 108 cm (choć istnieją egzemplarze o średnicy 106 cm). Dlatego w niniejszym opracowaniu przyjęto miarę calową dla globusów Abel-Klingera i Felkla, wykonanych przed I wojną światową, a centymetrową dla pozostałych. Zestawienie wymiarów kuli i odpowiadającą im skalę mapy Ziemi zawiera tabela 2a (globusy z XIX wieku, średnica w calach) i tabela 2b (globusy z XX wieku, średnica w centymetrach).

²⁸ E. Novotná, *op. cit.*, s. 41.

Tabela 2b. Rozmiary kul globusowych wykonanych w XX wieku i odpowiadająca im skala mapy

Średnica w cm	Skala mapy
4	1 : 300
7,1	1 : 180
8,5	1 : 150
11	1 : 110
12	1 : 106 (wg sygnatury Raeth)
12,8	1 : 100
16	1 : 80
18	1 : 70
21	1 : 60 (wg sygnatury Pestalozzi)
22	1 : 60 (wg sygnatury Michalin)
26	1 : 50 (Pomoc Szkolna, Urania)
32	1 : 40 (Romer)
33	1 : 38,6 (Raeth); 1 : 38,5 (Mang)
42	1 : 30

Źródło: opracowanie własne.

Ustawy Komisji Edukacji Narodowej (KEN) wprowadzały stosowanie map i globusów jako podstawowych pomocy dydaktycznych, które powinny znajdować się na wyposażeniu każdej placówki szkolnej²⁹. Nawet najbiedniejsza, najmniej wyposażona placówka szkolna powinna – obok kompletu podręczników, map prowincji, Rzeczypospolitej, Europy i Palestyny – posiadać globus³⁰. W opracowaniu *Powszechne rady dla nauczycielów...* znajduje się zalecenie: „Ułatwi naukę Geografii Nauczyciel [...] dając potym jasną znajomość Kart Ziemiopiskich, globów, sfer y mappy im do przerysowania wypożyczając [...]”³¹. W monografii Józefa Lewickiego wymienione są mapy używane w procesie dydaktyki w okresie działania KEN-u, ale nie ma żadnej szczegółowej wzmianki o globusach. Zalecenia do użycia „kart ziemopiskich, globów, sfer” w procesie dydaktycznym zawierają *Przepisy Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie*³². Ponadto każda „pensja (dom każdy, w którym osoby młode [...]), płacą pensje za wikt i wszelkie wydatki na edukacją potrzebne” powinna być zaopatrzona w dwa

²⁹ G. Połuszejko, K. Kozica, *op. cit.*

³⁰ Zapotrzebowanie na globus stawiano na równym poziomie z linijką, cyrklem, ruchomym alfabetem, przyborami rachunkowymi czy instrumentem muzycznym. *Vide* W. Osterloff, *Rady i wskazówki pedagogów polskich i obcych dla nauczycieli szkół powszechnych*, Łódź 1920, s. 23.

³¹ *Powszechne rady dla nauczycielów...* (Biblioteka Baworowskich) [w:] J. Lewicki, *Geografia za czasów Komisji Edukacji Narodowej, pierwszego w Europie Ministerium Oświaty*, Lwów–Warszawa 1910, s. 16.

³² I. Massalski *et al.*, *Przepis Kommissyi Edukacji Narodowej na Szkoły Wojewódzkie*, [s.l.] [ok. 1775], s. [48–49].

małe globusy (Ziemi i nieba)³³. Były to jednak globusy obcojęzyczne, nie było jeszcze rodzimego wytwórcy produkującego te kosztowne przyrządy. O ile pisanie, tłumaczenie i opracowywanie polskojęzycznych podręczników następowało stosunkowo szybko, o tyle na globusy trzeba było czekać ponad pół wieku.

Globusy są również zabytkami języka polskiego. Upowszechnianie nauczania w języku narodowym powodowało, że coraz istotniejsze stawało się opracowywanie polskojęzycznego nazewnictwa. XVIII wiek to okres intensyfikacji działań, choć tworzeniem i propagowaniem rodzimych nazw zajmowano się już wcześniej³⁴. Szczególne znaczenie miało stworzenie listy podręczników przez Towarzystwo ds. Ksiąg Elementarnych KEN. Jeśli chodzi o geografę, to:

Wprowadzenie słów polskich w miejsce terminów obcych przeprowadza ks. Dominik Szybiński (1772). Wyrwicz (1768) wprowadził wyraz: równina. Lhuillier (1780) w *Geometrii dla szkół narodowych* wyraz: równik, Hube (1783) wyrazy: widnokrąg, południk i w.i., Łęski (1790) i Hube wyraz: równoleżnik³⁵.

Warto pamiętać, że w XIX wieku globusy były nie tylko pomocami dydaktycznymi czy naukowymi, ale również dokumentami języka polskiego, obiektami pomocnymi w kultywowaniu nastrojów patriotycznych.

Ogólna historia globusów polskojęzycznych

Historia polskojęzycznych globusów Ziemi zaczyna się w połowie XIX wieku (tab. 1)³⁶. Początkowo opracowane i wydawane były przez obce firmy – norymberską Abel-Klingera (od 1851–1855)³⁷ oraz praską Jana Felkla (od 1861)³⁸. Rozwój obu przedsiębiorstw przypadł na upowszechnienie się druku litograficznego. Dzięki takim rozwiązaniom obie firmy zdobywały nowe rynki zbytu, produkując po kilka, a nawet kilkanaście wersji językowych. Abel-Klinger wydawał globusy przynajmniej w siedmiu wersjach językowych: niemieckiej, francuskiej, angielskiej, rosyjskiej, włoskiej, holenderskiej i polskiej³⁹; Felkl natomiast produkował je w 17 językach: bułgarskim, chorwackim, duńskim, holenderskim, niemieckim, angielskim, węgierskim, francuskim, polskim, włoskim,

³³ *Przepisy od Komisji Edukacji Narodowej pensjomistrzom i mistrzyniom dane* [w:] Z. Kukulski, *Pierwiastkowe przepisy pedagogiczne Komisji Edukacji Narodowej z lat 1773–1776*, Lublin 1923, s. 57–73.

³⁴ Za pierwszą polską książkę techniczną uznawana jest *Geometria, To jest Miernicka Nauka, po Polsku krótko napisana z Græckich y z Lacińskich Ksiąg* [...] (Kraków 1566) Stanisława Grzepeckiego (1524–1570). W traktacie tym Grzepecki spisał funkcjonującą terminologię matematyczno-geodezyjno-techniczną, ale również sformułował i wprowadził wiele nowych określeń.

³⁵ J. Lewicki *op. cit.*, s. 12.

³⁶ Ze względu na zmiany obowiązujących nazw firm (np. Jana Felkla), a często również ich rozbudowaną strukturę, w pracy stosowano skrótkowe określenia funkcjonujące w literaturze przedmiotu. Pełne brzmienie zaprezentowano w tabeli 1.

³⁷ J. Piasecka, *Polskie globusy Ziemi XIX i XX wieku*, Lublin 2004, s. 11.

³⁸ E. Novotná, *op. cit.*; J. Piasecka, *Polskie globusy...*, 1979.

³⁹ Na podstawie kwerend autora w muzeach i w domach aukcyjnych.

hiszpańskim, rosyjskim, słoweńskim, szwedzkim, norweskim, rumuńskim i czeskim⁴⁰. Profil produkcji obu firm był różny. Abel-Klinger specjalizowali się w wydawaniu gier, kart, globusów i puzzli. Ciekawostką był globus o średnicy 7 cali z 1866 roku, składany z trójwymiarowych puzzli (niestety nie opracowano go na rynek polski)⁴¹. Firma Jana Felkla specjalizowała się natomiast w produkcji globusów i astronomicznych pomocy dydaktycznych (planetaria, telluria, lunearia, zenitaria).

W XX wieku pojawiało się coraz więcej polskojęzycznych globusów – początkowo głównie tłumaczeń z języka niemieckiego. Autorami map byli Adolf Mang (1849–1933) nauczyciel w szkole podstawowej (we współpracy z „radcą szkolnym Otto”)⁴² oraz prof. dr Arthur Krause (1882–1972) nauczyciel matematyki i fizyki w szkołach średnich w Lipsku.

Arthur Krause opracowywał mapy globusów dla wydawnictwa Paula Rätha (1881–1929; tab. 1, poz. 9) z Lipska, działającego od roku 1917 do dziś. Wszystkie globusy Krausego wydano już po 1920 roku, czyli w wolnej Polsce. W 1920 roku firma opublikowała polskojęzyczną wersję „Nowego globu handlowo-komunikacyjnego”⁴³. Sygnowany był: „Prof. Dr. A. Krause [...] Nakład: / Paweł Raeth / Pracownia środków pomocniczych do nauczania w Lipsku” (naklejony pasek). Później tłumaczenia globusów Krausego wydawały polskie firmy opisane jako: Katowickie Zakłady Drukarskie i Wydawnicze T.A., Sprzęt Szkolny, Katowicka Dostawa Szkolna Kados, Dostawa Szkolna Pestalozzi, Katowicka Drukarnia Księgarnia Naukowa T.A.⁴⁴

Po zakończeniu I wojny światowej pojawiły się również pierwsze oryginalne polskie globusy. Mapy do nich wykonano w Zakładzie Kartograficznym Litografii Artystycznej Władysława Głowczewskiego (1843–1905) w Warszawie, który prowadził wówczas już jego syn Kazimierz (1892–1929). Podstawy i kule wykonywała firma Andrzeja Nowosielskiego. Wydawcą było Wydawnictwo Pomoc Szkolna Sp. z o.o.⁴⁵, a później Pierwsza Krajowa Fabryka Globusów Towarzystwo Akcyjne „Urania”⁴⁶. Mapy były szczegółowe, różniące się od map globusowych Rätha paletą barw i estetyką.

⁴⁰ E. Novotná, *op. cit.*

⁴¹ Dotychczas nie jest znany globus polskojęzyczny o średnicy 7 cali, dlatego nie umieszczono go w tabeli 1.

⁴² Radca szkolny Otto to dość enigmatyczna postać, więcej na s. 108.

⁴³ Obecnie uznaje się, że jest to pierwsza edycja globusa polskojęzycznego firmy Räth, może w przyszłości zostanie odnaleziony wcześniejszy, „stary” „Glob handlowo-komunikacyjny”.

⁴⁴ Firmy Kados, a później i Pestalozzi, wydały globusy reliefowe, w sygnaturach nie wymieniono nazwiska kartografa. Globusy były jednak dokładnym tłumaczeniem wydań firmy Räth, dla której mapę globusa reliefowego wykonał Krause. Zgodnie z reklamą w katalogu ofertowym firma Pestalozzi oferowała: „[...] urządzamy pracownie geograficzne wg. wymagań M.W.R. i O.P. [...]”. Pestalozzi [firma], *Katalog Pracownia Fizyczna*, Warszawa 1931–1932, okładka wewnętrzna.

⁴⁵ Wydawnictwo i Księgarnia Pomoc Szkolna Henryka Wajnera (Hersza Wejnera, 1872–?) działało w Warszawie w latach 1903–1939. M. Mlekicka, *Wydawcy książek w Warszawie w okresie zaborów*, Warszawa 1987, s. 186.

⁴⁶ W katalogu pomocy naukowych firmy Nasz Sklep – Urania (s. 61) jest informacja, że firma oferuje globusy o średnicy 18, 26 i 33 cm, w dwóch wersjach: z południkiem i bez; niestety nie ma informacji o tym, kto jest autorem. Były to globusy z mapą Głowczewskiego i podstawą wykonaną przez Nowosielskiego. Oferowane w katalogu pomoce dydaktyczne i meble szkolne wykonane były w firmowych warsztatach oraz zamawiane u „miejscowych fachowców – rzemieślników” (s. 3). Ponadto w ofercie były: globus indukcyjny, zenitarium z globusem o średnicy 26 cm i tellurium

Przełomowym momentem było opublikowanie przez profesora Eugeniusza Romera (1871–1954) ze Lwowa autorskich globusów. Pierwszy wydało Wydawnictwo Pomoc Szkolna Sp. z o.o. po 1924 roku⁴⁷. Była to jedyna edycja przedwojennych romerowskich globusów nie realizowana nakładem Książnicy-Atlas we Lwowie. Globusy Romera, wpisujące się w jego autorską szkołę kartografii, nadały charakter polskim wydawnictwom na blisko 60 lat. Ich kontynuacją były bowiem globusy wydawane przez Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych (PPWK, od 1991 roku Polskie Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych). W końcu lat 80. XX wieku prawa do globusów odkupiła firma Zachem, niestety przestała je wydawać już w latach 90.⁴⁸

• *Abel-Klinger Kunsthandlung (tab. 1, poz. 1)*

Prapoczątki przedsiębiorstwa sięgają warsztatu Johanna Georga Klingera (1764–1806), miedziorytnika i kartografa. Później (w latach 1805–1831) zakład prowadziła wdowa po nim, która w 1851 roku sprzedała firmę miedziorytnikowi Johannowi Paulowi Dreykornowi (1805–1875). Od 1852 roku oficynę przejął Carl Casimir Abel, a nazwę oficyny zmieniono na C. Abel-Klinger Kunsthandlung⁴⁹. Najstarszy polskojęzyczny globus wyedytowany został w okresie 1851–1855, dwa zachowane egzemplarze znajdują się w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu oraz w Bibliotece i Wydawnictwach Wydziału Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego⁵⁰. Dotychczas stwierdzono sześć egzemplarzy, które się zachowały do czasów współczesnych (np. il. 1), są to wyłącznie globusy Ziemi, nie ma informacji o globusach nieba (choć zachowały się wydania w innych językach). Nie wiadomo również, kto był autorem polskich nazw użytych na mapach (il. 2). Pewne jest jedynie, że w latach 1840–1850 firma wydała nowe edycje globusów Ziemi i nieba, opracowane przez norymberskiego grawera i wytwórcę globusów Johanna Adama Bühlera (1813–1870) współpracującego z miedziorytnikiem Christophem Grünwaldem (1801–1854). Bühler wprowadził mapy litograficzne (później też stalorytowe) w miejsce miedziorytnicznych oraz zaproponował charakterystyczną jednokolumnową formę podstawy.

Zapewne uda się kiedyś dotrzeć do prapoczątków polskojęzycznych globusów tej firmy. Niemalą rolę odgrywa tu miejsce wydania – Norymberga, należąca do Królestwa Bawarii (1806–1918). Pierwszy globus wydano w okresie 1851–1855, a więc za czasów rządów Maksymiliana II Bawarskiego (panował w latach 1848–1864). Panowanie poprzedzone było reformami jego ojca Ludwika I Wittelsbacha (panował w latach 1808–1848), zarówno społecznymi, jak i gospodarczymi. Obaj władcy byli mecenasami kultury, sztuki

z globem o średnicy 18 cm (s. 58–60). *Katalog ogólny 1929. Urządzenia Szkolne i Pomoce Naukowe. Nasz Sklep – URANIA*, Warszawa 1929.

⁴⁷ Katarzyna Kasperek, która opisała globus jako pierwsza, datuje go na lata 1924–1931. *Eadem, Nieznany globus Eugeniusza Romera*, „Studia i Materiały Lubelskie” 2013, t. 17, s. 247.

⁴⁸ Firma Zachem-Głowala z Garwolina wydaje globusy opracowane przez kartografów związanych z Lublinem. Nie kontynuuje tradycji szkoły Romera.

⁴⁹ Firma działała do początku XX wieku. Szczegółowa historia firmy jest dobrze opisana przez Petera van der Kroga. *Vide idem, Globi Neerlandici: The production of globes in the Low Countries*, Utrecht 1993.

⁵⁰ G. Połuszejko, K. Kozica, *op. cit.*, s. 71.

II. 1. Globus Ziemi, Abel-Klinger,
Muzeum UJ. Fot. G. Zygier

II. 2. Sygnowanie, Abel-Klinger,
Muzeum UJ. Fot. G. Zygier

II. 3. Globus Jana Felkla, Muzeum UJ.
Fot. G. Zygier

II. 4. Sygnowanie, Jan Felkl,
Mirosław Suchecki, Muzeum UJ.
Fot. G. Zygier

i nauki. Maksymilian II zreformował m.in. szkolnictwo, założył Akademię Nauk, organizował konferencje, sympozja i regularne spotkania bawarskich elit. Reforma i rozwój szkolnictwa wiązały się z rozszerzaniem oferty pomocy dydaktycznych. Król szczególną uwagę zwracał na historię, rozwój patriotyzmu i tożsamości narodowej poddanych. Jego ideą był stworzenie samodzielnego państwa, które dołączyłoby do Austrii i Prus jako liczący się kraj niemieckojęzyczny. Przeciwwstawiał się idei integracyjnych landów niemieckich pod patronatem Prus, nie popierając chociażby Konstytucji Królestwa Pruskiego (Berlin, 1848). Wydrukowanie polskojęzycznych globusów nie było więc sprzeczne z polityką bawarską, niepopierającą dążeń Prus. Tym samym wydanie „Kul ziemskich dla uczniów” w niemieckojęzycznej Norymberdze nie jest zaskakujące.

• *Jan Felkl (tab. 1, poz. 2)*

Wydawnictwo Jana Felkla z Pragi (od 1870 roku z Roztok k. Pragi) było historycznie drugą firmą produkującą globusy (il. 3)⁵¹. Od początku do produkcji grafiki używano kamieni litograficznych. Pierwsze mapy były ręcznie kolorowane, a od 1873 roku stosowano już chromolitografię⁵². Felkl wydawał globusy w języku polskim od 1861 roku. Pierwsza edycja polskojęzyczna miała mapy opracowane przez Ottona Delitscha (1821–1882) – nauczyciela, od 1875 roku profesora Uniwersytetu w Lipsku⁵³. Tłumaczona była z języka niemieckiego przez lwowskiego poetę Franciszka Waligórskiego (1824–1934)⁵⁴. Najwcześniej, bo w roku 1861, zostały wydane „Kule ziemskie u Jabłońskiego we Lwowie”. Nie zachował się do dziś globus – znany jest jedynie z wykazu w *Bibliografii...* Karola Estreichera starszego⁵⁵, podobnie jak kolejne wydanie z 1870 roku⁵⁶.

Drugim tłumaczem, a właściwie autorem polskich nazw geograficznych użytych na mapach globusowych, był Mirosław Suchecki (1843–1912), który współpracował z firmą od 1865 roku do końca XIX wieku (il. 4). Na późniejszych sygnaturach pozostawione jest wolne miejsce po usuniętym nazwisku Sucheckiego (il. 5). Współpraca rozpoczęła się podczas jego studiów na politechnice w Pradze. Suchecki kontynuował ją później, pracując jako inżynier i urzędnik kolejowy w Krakowie i Wiedniu⁵⁷. Nie tyle tłumaczył nazwy z niemieckiego lub czeskiego, ile samodzielnie opracował polską terminologię

⁵¹ E. Novotná, *op. cit.*, s. 12. W 1875 roku do firmy dołączyli synowie: Ferdynand (1846–1925), Antoni (1847–?) oraz Zygmunt (Christof Sigmund, 1855–1894). W 1887 roku po śmierci Jana (1817–1887) firmę prowadził Zygmunt, a po jego nagłej śmierci – starszy syn, Ferdynand. Szczegółowa historia firmy opisana jest w publikacji Evy Novotnéj (*op. cit.*).

⁵² *Ibidem.*

⁵³ *Ibidem.*

⁵⁴ J. Piasecka, *Polskie globusy Ziemi XIX i XX wieku*, 2004.

⁵⁵ K. Estreicher [starszy], *Bibliografia polska XIX wieku*, t. 1, Kraków 1870–1882, s. 490.

⁵⁶ *Ibidem*, t. 5, s. 10.

⁵⁷ Suchecki był związany z przedsiębiorstwem C.K. Uprzywilejowana Kolej Północna Cesarza Ferdynanda.

Il. 5. Sygnowanie, Jan Felkl i syn,
Muzeum UJ. Fot. G. Zygier

geograficzną⁵⁸. Zmiany nazewnictwa kolejnych wydań pozwalają śledzić ewoluowanie języka polskiego⁵⁹.

W przypadku firmy Felkla dobrze udokumentowana jest produkcja kartograficzna, mapy opracowywały zazwyczaj osoby pracujące w edukacji. Najstarsze mapy wykonał Vaclav Merklas (1809–1867) profesor szkoły średniej, miedziorytnik i kartograf; późniejsze – Josef Erben (1830–1910) nauczyciel w gimnazjum, wykładowca i profesor politechniki praskiej, asystent w urzędzie statystycznym (*statistická kancelář*) w Pradze, dyrektor jednego z oddziałów urzędu statystycznego (Zemský Statistický Úřad pro Království České)⁶⁰; Josef Jiri Böhm (1807–1868) dyrektor Obserwatorium Astronomicznego w Pradze, wykładowca fizyki i matematyki na Uniwersytecie w Innsbrucku; Otto Delitsch (1821–1882) nauczyciel w szkole realnej i adiunkt na Uniwersytecie w Lipsku. Globusy tłumaczone były na wiele języków, niewiele jednak wiadomo o samych tłumaczach. Wiemy jedynie, że Jan Řehák, nauczyciel i historyk kulturowy, tłumaczył globus Delitscha z niemieckiego na czeski; János Hunfalvy (1820–1888) założyciel węgierskiego towarzystwa geograficznego, członek Węgierskiej Akademii Nauk – na węgierski; Wouter Johannes Geerling (1830–1908), kartograf na holenderskim urzędzie pocztowym i służbach telegraficznych – na holenderski⁶¹.

⁵⁸ M. Taborska, *Globes and teaching aids manufactured by Jan Felkl Company for the Polish market*, „Acta Baltica Historiae et Philosophiae Scientiarum” 2016, nr 4 (1), s. 97–113.

⁵⁹ Eadem, *Terminologia najwcześniejszych polskojęzycznych map globusowych* [w:] *Geografia na przestrzeni wieków. Tradycja i współczesność*, red. E. Bilska-Wodecka, I. Sołjan, Kraków 2015, s. 213–224.

⁶⁰ J. Zichová, *Josef Erben a jeho přínos pro pražskou statistiku v 19. století*, „Pokroky matematiky, fyziky a astronomie” 2009, nr 54 (1), s. 68–70.

⁶¹ E. Novotná, *op. cit.*, s. 39–43.

• *Mang* – *Deutscher Verlag G.M.B.H. Warschau–Posen* (tab. 1, poz. 7, 8)

W 1849 roku Adolf Mang założył w Stuttgarcie wydawnictwo Geographisch-Astronomischer Verlag, które wydało m.in. autorską obrotową mapę nieba w formie globusa. Produkował pomoce naukowe do astronomii, od 1908 roku wydawał globusy w czterech rozmiarach (śr. 17, 25, 33 i 48 cm)⁶². Podczas opracowywania mapy i informacji handlowo-komunikacyjnych współpracował z prof. dr. W. Strickerem, co było zaznaczone w sygnaturze (edycje II–VIII): „Hergestellt / Unter wissenschaftliche Mitarbeit d. Prof. Dr Stricker [Sporządzony / pod redakcją naukową Prof. dra Strickera]”. Po śmierci Manga (1933) Stricker działał dalej do czasu wybuchu II wojny światowej⁶³. Firma wydawała globusy w różnych językach, współpracując ze specjalistami. Trudno określić, kiedy firma wydała pierwszy „Nowy Globus Manga”, ok. 1900 roku było to już wydanie drugie⁶⁴, w 1910 wydanie piąte⁶⁵. Początkowo wydawcą była firma Ad[olf] Mang’s Geogr[aphisch] Astron[omischer] Verlag. Około 1925 roku Mang we współpracy ze Strickerem skorzystali z wydawnictwa (drukarni) Verlag / Eckstein & Stähle Stuttgart – były to siódme i ósme wydanie „Mang’s / Nueuer Erd-Globus” [„Nowego Globusa Manga”]⁶⁶.

Przed rokiem 1914 w Poznaniu opublikowano polskojęzyczną wersję niemieckiego globusa Manga, z napisem: „Wydany ze współudziałem naukowym Rady szkolnego Otto” (il. 6). To dość enigmatyczne określenie, być może chodzi o Otto Gäbe⁶⁷. Jest on wspomniany w pracy doktorskiej Christiana Myschora: „Dla urodzonego i wychowanego w Poznaniu Otto Gäbela swobodne władanie językiem polskim, które prawdopodobnie zawdzięczał jeszcze czasom szkolnym, otwarło drogę do awansu na dyrektora wydziału szkolnego i kościelnego”⁶⁸, jednak poza zbieżnością imienia nie ma innych dowodów. Nie ma też pewności, czy współpraca dotyczyła przygotowania mapy (niemieckiej), czy jej tłumaczenia (polskiego). Być może „Radca Szkolny Otto” współpracował tylko przy pierwszym wydaniu albo tylko przy polskojęzycznym. Odnalezienie pierwszego wydania niemieckojęzycznego globusa pozwoliłoby rozwiązać ten problem.

Obecnie znany jest jeden egzemplarz polskojęzyczny, znajdujący się w prywatnej kolekcji. Nie ma informacji o innych polskojęzycznych wydaniach globusa Manga poza

⁶² K. Kozica, *Nowy Globus Manga – nieznan polski globus z początku XX wieku*, „Polish Cartographical Review” 2017 (suplement w języku polskim), nr 49 (1), s. 105.

⁶³ Globusy Manga wydawane były jeszcze w 1937 roku. Tak datowany egzemplarz pojawił się na aukcji domu Omniterrum w 2019 roku, <https://www.omniterrum.com/product-category/sold/sold-wwii-wwii/cv-141> [dostęp: 15.08.2021].

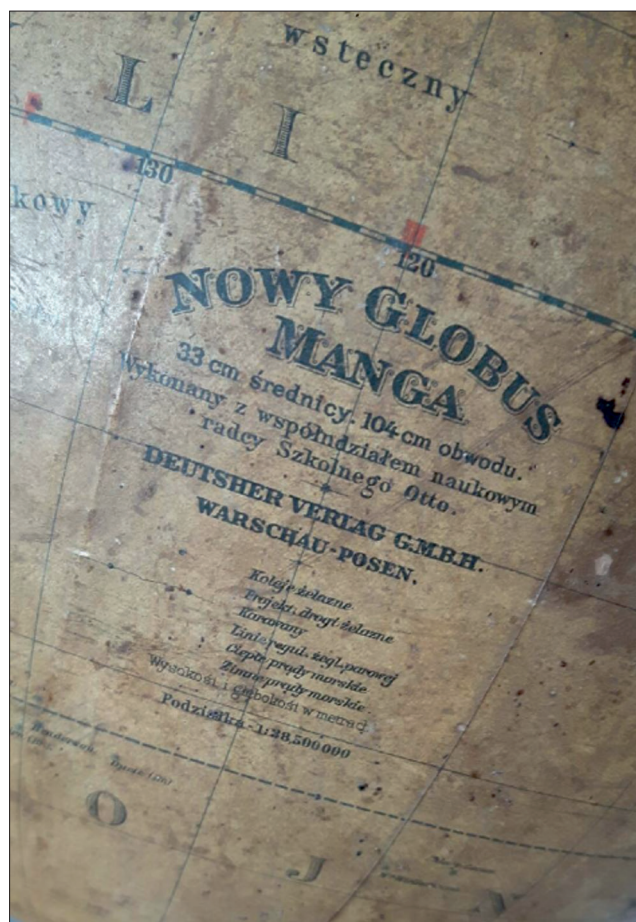
⁶⁴ http://deerbe.com/imgs/a/e/l/t/e/alter_mang_s_erd_globus_1900_stuttgart_kompass_im_fu_33cm_durchm__104cm_umfang_4_lgw.jpg [dostęp: 2.08.2021].

⁶⁵ <https://www.vanleestantiques.com/product/mangs-neuer-erd-globus-on-stand-1910/> [dostęp: 5.09.2021].

⁶⁶ <https://www.lotsearch.net/lot/erdglobus-von-adolf-mang-50009432> [dostęp: 29.08.2021]. Dla czytelności przekazu dalej w tekście będzie stosowana polska wersja nazwy globusa

⁶⁷ Prawdopodobnie chodzi o prawnika, radcę Ottona Gäbela (1837–1906) urodzonego w Międzyrzeczu (powinca poznańska), opisywanego w pracy Christiana Myschora.

⁶⁸ Na podstawie dokumentu „Propozycja pruskiej administracji prowincjonalnej w Poznańskim (1871–1918)”, praca doktorska wykonana w Zakładzie Historii Polski XIX i XX wieku, Wydział Historyczny UAM w Poznaniu, 2012, s. 154, <https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/6058/1/praca.pdf> [dostęp: 5.08.2021].

II. 6. Sygnowanie, „Nowy Globus Manga”, prywatne zbiory. Fot. R. Formela

lakoniczną wzmianką odnoszącą się do oferty aukcyjnej z 2006 roku⁶⁹. Co dziwniejsze, obiekt został wydany przez wydawnictwo Deutscher [sic!] Verlag G.M.B.H. Warschau–Posen, pisanego z błędem literowym w słowie „Deutscher”. Podobna pisownia pojawiła się w pracy *Das Neue Fermähtnis*: „Aus dem griechischen der, im Kloster am Sinai fon Tishendorf aufgefundenen Urkunde, in seinem Nov. Test. Gr. ex Sinait. Cod. Lips. 1865, mit benutzung seines Nov. Test. Vat. Lips. 1867, seines Nov. Test. Gr. edit. oct. crit. maj. Lips. 1869, der Polyglotten-Bibel, Bilefeld 1863, der Lutter-Emsershen übersezung, Köln 1529, und andrer, später Deutscher und auh niht Deutscher übersezung [...]. Johannes”,

⁶⁹ K. Kozica, *Nowy Globus Manga...*

wydanej w 1875 roku w Lipsku przez Carla Friedricha Fleischera⁷⁰. W innych pracach wydanych przez Fleischera literacja „Deutscher” jest prawidłowa.

Zagadkowe jest też samo wydawnictwo. Edycja globusa była dodatkową działalnością, trudno jednak natrafić na inne produkty tej firmy. Sporadycznie pojawiają się egzemplarze wydane przez Deutscher Verlag (pisane przez „ch”!). W Poznaniu w 1917 roku oficyna wydała *Ich lerne Deutsch. Methodischer Lehrgang der deutschen Sprache für Polnisch-Sprechende* [„Uczę się niemieckiego. Kurs metodyczny w języku niemieckim dla osób polskojęzycznych”]⁷¹. W tym samym roku wydała jako Deutscher Verlag Warschau *Handbuch für das Generalgouvernement Warschau: auf Grund amtlicher Unterlagen*. T. 1: *Die Verordnungen für das Generalgouvernement Warschau* [„Podręcznik dla Generalnego Gubernatorstwa Warszawy: na podstawie dokumentów urzędowych. T. 1: Rozporządzenia dla Generalnego Gubernatorstwa Warszawy”]⁷². W jednym roku firma sygnowała się więc lokalizacją w samej tylko Warszawie oraz w Warszawie i Poznaniu. Nie wiadomo jednak, czy obie wspomniane wcześniej prace wydano w tej samej części roku, czy też firma początkowo działała w obu miastach, a później tylko w Warszawie. Globus natomiast został wydany przed 1914 rokiem, świadczą o tym chociażby informacje polityczne, np. przebieg granic⁷³. Pod taką samą nazwą działało na początku wieku XX w Berlinie wydawnictwo Deutscher Verlag G.M.B.H. Świadczyło przede wszystkim usługi jako drukarnia⁷⁴. Wydawało czasopisma, drobne druki czy kalendarze dla floty (*Kalender des deutschen Flotten-Vereins*). W 1903 i 1904 roku drukowało gazetę „Deutsche Dorf-Zeitung. Organ des Deutschen Dorfbundes und der Auskunftsstelle für bäuerliche Siedlungen” [„Niemiecka Gazeta Wiejska. Organ Niemieckiego Związku Wiejskiego i Centrum Informacji o Osiedlach Wiejskich”], której pozostałe numery drukowały inne wydawnictwa (drukarnie)⁷⁵. Podobnie było w przypadku innych czasopism: „Heimatglocken” i „Grenzboten”⁷⁶.

Niezależnie od powiązań lub ich braku pomiędzy wymienionymi wydawnictwami mapa polskojęzyczna była wydrukowana dla firmy Manga. Na uwagę zasługuje fakt, że mapa jest całkowicie polskojęzyczna, dotyczy to również nazw miejscowości napisanych

⁷⁰ Jeden egzemplarz znajduje się w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. 9.14b.5.13.

⁷¹ Informacja dzięki uprzejmości prof. Artura Jazdona, dyrektora Biblioteki Uniwersyteckiej UAM w Poznaniu.

⁷² Jeden egzemplarz znajduje się w Bibliotece Narodowej w Warszawie, drugi w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, a trzeci w Bibliotece Uniwersytetu Humboldta w Berlinie, <https://www.worldcat.org> [dostęp: 6.07.2021].

⁷³ K. Kozica, *Nowy Globus Manga...*

⁷⁴ Deutscher Verlag, Berlin – np. „Herausgegeben vom Verlag des Deutschen Flottenvereins”, 1913; Deutscher Verlag G.M.B.H. Berlin – np. *Kalender des deutschen Flotten-Vereins für das Jahr 1916*. Wydawali m.in. kalendarze dla floty niemieckiej czy album z rycinami miast portowych.

⁷⁵ Gazeta wychodziła w latach 1900–1935 w Berlinie. *Vide* T. Dietzel, H.-O. Hügel, *Deutsche literarische Zeitschriften 1880–1945. Ein Repertorium*, Paris 1988.

⁷⁶ Deutscher Verlag z Berlina drukował „Heimatglocken” (1892–1916) w 1907 i 1909 roku (*ibidem*, s. 548), a w 1922 roku „Grenzboten” (1880–1922; *ibidem*, s. 512). Natomiast w czasie II wojny światowej działało wydawnictwo Deutscher Verlag w Berlinie, wydające i drukujące m.in. czasopisma „Europäische Literatur” (1942–1944; *ibidem*, s. 394) i „Kulturspiegel” (1941–1945, *ibidem*, s. 690) oraz liczne książki i albumy, nie ma jednak pewności, czy chodzi o analizowanego wydawcę globusów.

jako: Poznań, Warszawa, Lwów, ale również Gdańsk, Szczecin czy Wrocław (!)⁷⁷. Na globusie znajdują się więc jednocześnie dwie wersje nazw miejscowości nazwy, jedna wersja na mapie, druga w sygnowaniu: „Posen” i „Poznań” czy „Warschau” i „Warszawa”.

Mapa polskojęzycznego wydania wykonana jest szczegółowo i starannie, z delikatną paletą barw. Odróżnia się od globusów Manga z lat 30. XX wieku, które charakteryzują się intensywnymi, mocnymi barwami. Zwraca uwagę też legenda, zawierająca następujące dane: „koleje żelazne / projektowane drogi żelazne / karawany / linie regularnej żeglugi parowej / ciepłe prądy morskie / zimne prądy morskie”. Późniejsze egzemplarze miały rozbudowaną informację dotyczącą żeglugi morskiej i transoceanicznej, trasy zeppelinów oraz zaznaczoną czerwonym kolorem ekliptykę. O wczesnym pochodzeniu może świadczyć brak ekliptyki, krótka legenda i delikatna paleta barw. Wydaje się, że skoro w 1900 roku globus był opisany jako drugie wydanie (II^{te} Auflage), to przy braku informacji o wydaniu możemy mieć do czynienia z pierwszym wydaniem „Nowego Globusa Manga”.

• *Globusy autorstwa Arthura Krausego*

Firma założona przez Paula Rättha (tab. 1, poz. 9) w 1917 roku w Lipsku działała początkowo jako księgarnia i dystrybutor pomocy dydaktycznych. Na początku lat 20. XX wieku zaczęła produkować globusy na potrzeby dydaktyki, stopniowo wprowadzając wersje dla nowych rynków zbytu. W rezultacie w 1928 roku wydawała już globusy w 20 wersjach językowych. Znaczną część map globusowych wykonał dla firmy Arthur Krause. W 1972 roku oficyna została znacjonalizowana i jako VEB Rätthgloben-Verlag działała do 1990 roku. Została wtedy przejęta przez Treuhandanstalt (organizację utworzoną w NRD w celu sprywatyzowania majątku państwowego; działała w latach 1990–1994) i sprywatyzowana. Firma działa do dziś jako Rätthgloben 1917 Verlag, w roku 1999 oficynę przejęła włoska grupa Tecnodidattica S.P.A., lecz pozostawiono historyczną nazwę. Globusy Rättha wydawane są w Niemczech do dziś dnia, w okresie międzywojennym druk map realizowany był w zewnętrznych drukarniach. Na obiekcie wykonanym ok. 1930 roku jest informacja: „Herstellung: PAUL RÄTH / Werkstätten für Lehrmittel u. Feinmechanik / LEIPZIG” [Produkcja: PAUL RÄTH / Warsztaty pomocy dydaktycznych i mechaniki precyzyjnej / LIPSK]. Wiele globusów drukowanych było w Gocie (Turyngia, Niemcy) w firmie VEB Hermann HAACK Geographisch-Kartographische Anstalt Gotha. Była to znacjonalizowana w 1953 roku firma Justus Perthes Verlag, prowadzona przez Hermanna Haacka (1872–1966)⁷⁸. Polskojęzyczne wersje wydawane były przez Kados (tab. 1, poz. 10) i inne katowickie zakłady drukarskie (tab. 1, poz. 12) oraz

⁷⁷ Spolonizowane nazwy Wrocław oraz Szczecin są obecne w opracowaniach XIX-wiecznych, chociażby w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, którego kolejne tomy wychodziły w Warszawie w latach 1880–1914, pod redakcją Filipa Sulimierskiego, Bronisława Chlebowskiego i Władysława Walewskiego. Nawet w niemieckim opracowaniu (1819) obok nazwy Breslau pojawia się Wrocław. *Vide* G. Hassel, *Vollständige und neueste Erdbeschreibung der Preußischen Monarchie*, Weimar 1819, s. 230.

⁷⁸ Wydawnictwo Justusa Perthesa działało od 1785 do 1953 roku, kiedy znacjonalizowano je i przemianowano na VEB Hermann Haack Gotha. W 1992 roku przywrócono pierwotną nazwę, a w roku 2003 już jako filia Gothaer Klett funkcjonowało pod nazwą Klett-Perthes Verlag GmbH.

Pestalozzi (tab. 1, poz. 11). Nie zawsze umieszczano nazwę firmy Rätha lub nazwisko prof. Krausego w sygnaturze, nazwa wydawcy drukowana była często na osobnym pasku papieru i naklejana na kulę. Przykładem jest holenderska wersja: „Prof. Dr. A. Krause / Nieuwe / Handels-en Verkeersglobe” z naklejką „Uitgave / Gebr. Rijkers N.V.”, nazwy opracowane przez Krausego przetłumaczył z niemieckiego Paul Rätth⁷⁹. Inny holenderski globus „Prof. Dr. A. Krause Nieuwe Globe voor den Leerling” został wydany przez firmę Paul Rätth i Leermiddelenfabriek Leipzig (pocz. XX wieku)⁸⁰. W ostatnich latach na aukcji internetowej pojawił się węgierskojęzyczny globus dra Krausego z lat 30. XX wieku⁸¹. Niestety nie ma informacji o wydawcy – pozostawiono puste pole.

Katowicka Dostawa Szkolna Kados (tab. 1, poz. 10) działała w Katowicach, jednak przed 1930 rokiem przeniesiono ją do Warszawy i zmieniono nazwę na Dostawę Szkolną Pestalozzi (tab. 1, poz. 11). Nazwa wywodzi się od szwajcarskiego pedagoga i twórcy pierwszej teorii nauczania początkowego Johanna Heinricha Pestalozziego (1746–1827). W ofercie były trzy globusy: plastyczny geograficzno-fizyczny (1924, ok. 1929); uniwersalny (fizyczno-polityczny, 1929) i „Nowy globus dla Uczni prof. Dra A. Krausego” (ok. 1929 i 1930, również w wersji skarbonki) (il. 7, 8). Nie ma informacji, kto zajął się tłumaczeniem i redagowaniem polskiego nazewnictwa geograficznego.

Pozostałe trzy znane obecnie edycje globusów wydane były w Katowicach (tab. 1, poz. 12). Na sygnaturach widnieją różne informacje: Katowickie Zakłady Drukarskie i Wydawnicze T.A. (ok. 1920), Katowicka Drukarnia Księgarnia Naukowa T.A. (globus z lat 1925–1928) oraz Sprzęt Szkolny (ok. 1930). Według Kozicy (2016) dwie pierwsze sygnatury dotyczą tej samej firmy – Katowickich Zakładów Drukarskich i Wydawniczych⁸². Ze wspomnianego opracowania wynika sugestia, że pierwszy polskojęzyczny „Globus handlowo-komunikacyjny” (1920) wydany został na zlecenie (finansowanie?) polskiej firmy⁸³, oraz że mogły być to wspomniane Katowickie Zakłady Drukarskie i Wydawnicze S.A. Pojawia się bowiem informacja: „Trzecie, najnowsze wydanie globusa Ziemi Katowickich Zakładów i Wydawniczych T.A.”⁸⁴. Nie podano jednak danych pozwalających połączyć te trzy sygnatury i odnieść ich do jednej firmy. Sygnatury głoszą odpowiednio: „Nakład: Paweł Raeth Pracownia środków pomocniczych do nauczania w Lipsku” [naklejone na pasku papieru]; „Nakład: Katowickie Zakłady Drukarskie i Wydawnicze T.A.”; „Nakład: SPRZĘT SZKOLNY”⁸⁵. Co ciekawe, nazwisko dr. Krausego pojawia się tylko na pierwszym globusie. W latach 1925–1928 firma Katowicka Drukarnia

W roku 2016 oddział w Gocie zlikwidowano i przeniesiono do Lipska, <https://www-perthes-de> [dostęp: 14.09.2021].

⁷⁹ <https://www.cartahistorica.com/our-catalogue/atlases-amp-globes/nieuwe-handels-en-verkeersglobe/> [dostęp: 6.09.2021].

⁸⁰ <https://globesinternational.com/product/prof-dr-a-krause-nieuwe-globe-voor-den-leerling-doorsnede-12-cm-schaal-1106000000-uitgave-paul-rath-g-m-b-h-leermiddelenfabriek-leipzig/> [dostęp: 28.08.2021].

⁸¹ <https://www.antik.it/Antique-globes-world-maps/3045-Globe-Krause/> [dostęp: 28.08.2021].

⁸² G. Połuszejko, K. Kozica, *op. cit.*, s. 120–121.

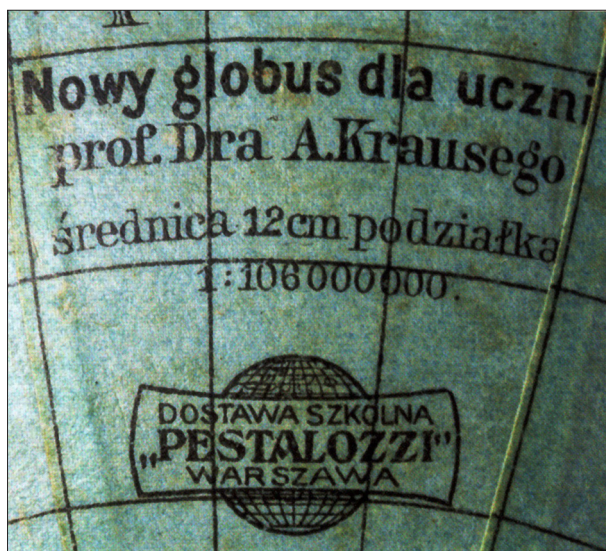
⁸³ *Ibidem*, s. 116–117.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 121.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 116–121.

II. 7. Globus, Kados, Muzeum Oddział Dworek Wincentego Pola Muzeum Lubelskiego w Lublinie.
Fot. P. Maciuk

II. 8. Sygnowanie, „Nowy globus dla Uczni prof. Dra A. Krausego” (skarbonka), Pestalozzi, Muzeum Oddział Dworek Wincentego Pola Muzeum Lubelskiego w Lublinie. Fot. P. Maciuk

Księgarnia Nakładowa T.A. wydała „Nowy globus dla Uczni prof. Dra A. Krausego”⁸⁶, trudno jednak stwierdzić, czy jest to ta sama firma, co poprzednio opisywana⁸⁷. Jedynie na globusach wydanych przez Katowickie Zakłady Drukarskie i Wydawnicze T.A. oraz Katowicką Drukarnię Nakładową T.A. nazwa wydawcy jest elementem sygnatury, w pozostałych przypadkach jest doklejona na pasku papieru w luce zestawionej w sygnaturze.

• *Globusy Główczewskiego (tab. 1, poz. 13)*

Zakład Litograficzny Władysława Główczewskiego działał od 1869 roku, specjalizował się w chromolitografii. Wydawał grafikę użytkową, ale również ilustracje barwne do książek, a także do wydawnictw naukowych – zarówno przyrodniczych, jak i medycznych. Istotną częścią produkcji były barwne okładki i druki użytkowe, np. dyplomy. W roku 1914 prowadzenie firmy przejął syn Kazimierz, rozszerzając asortyment o plakaty artystyczne, uruchomił również Zakład Kartograficzny⁸⁸. W okresie międzywojennym firma specjalizowała się i rozwijała w trzech kierunkach: kartografii, reklamie i sztuce oraz szkolnych pomocach naukowych i książkach dla dzieci. Wizytówką zakładu były plakaty projektowane przez uznanych artystów, był to wkład w rozwój oryginalnej polskiej szkoły plakatu. Firma zakończyła działalność w 1949 roku, przejęta na własność Państwa⁸⁹. Główczewski doskonalił techniki druku kartograficznego podczas I wojny światowej, drukując mapy na potrzeby wojska. W okresie międzywojennym drukował m.in. mapy dla Wojskowego Instytutu Geograficznego, zdobywając nagrody na konkursach międzynarodowych. Globusy z mapami Główczewskiego publikowały oficyny Pomoc Szkolna oraz Urania.

• *Pomoc Szkolna (tab. 1, poz. 14)*

Warszawską firmę Wydawnictwo Pomoc Szkolna Sp. z o.o. założył w 1921 roku Henryk Wajner (właśc. Hersz Wejner; 1872–1931). Rozszerzył on działalność Księgarni założonej w 1903 roku (działała do 1939), mieszczącej się przy ulicy Bielańskiej 5 w Warszawie. Firma specjalizowała się w podręcznikach, materiałach dydaktycznych i książkach dla szkół. Część nakładu wykonano w drukarni Grafia. Mapy globusowe wykonał dla Pomocy Szkolnej Zakład Litograficzny Główczewskiego. Podstawy i montaż globusów wykonała firma Andrzeja Nowosielskiego z Warszawy⁹⁰. W sumie firma wydała globusy Ziemi o średnicach 33, 26, 18 i 11 cm. Nakładem Pomocy Szkolnej wydany został również pierwszy globus Eugeniusza Romera (śr. 26 cm, 1924–1931). Jest to pierwszy globus Romera, jakością druku znacznie jednak odbiegający od wydań Książnicy-Atlas⁹¹.

⁸⁶ *Ibidem*, s. 140–141.

⁸⁷ Księgarnia nakładowa oznacza, że rozprowadza książki wydane własnym nakładem.

⁸⁸ [J. Muszkowski], *50-lecie firmy Litografia Artystyczna W. Główczewski – Warszawa: 27 XI 1877–1927*, Warszawa 1927.

⁸⁹ Postanowienie nr I.A. 357/47 Komisji działającej na podstawie Orzeczenia Ministra Przemysłu Lekkiego z dnia 5 sierpnia 1949 r. wydane w porozumieniu z Przewodniczącym Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego o przejęciu przedsiębiorstw na własność Państwa (M.P.1949.A-59.804).

⁹⁰ Nie ma obecnie bliższych danych o firmie Nowosielskiego.

⁹¹ Globus został odnaleziony w 2012 roku. G. Połuszejko, K. Kozica, *op. cit.*, s. 152–153.

• *Urania (tab. 1, poz. 15)*

Pierwsza Krajowa Fabryka Pomocy Naukowych „Urania” Towarzystwa Akcyjnego Urządzeń Szkolnych i Laboratoryjnych „Urania” (od 1905). W 1912 roku jej pakiet większościowy przejęło Stowarzyszenie Spółdzielcze „Nasz Sklep”⁹². Powstała w ten sposób firma Nasz Sklep–Urania S.A. z siedzibą w Warszawie przy ulicy Siennej 1. Na produkowanych globusach używała również nazwy Pierwsza Krajowa Fabryka Globusów Tow. Akc. Urania. Firma wydała globusy w trzech wielkościach (śr. 18, 26 i 33 cm) z różnymi podstawami, również jako elementy zenitariów i telluriów. Mapy do tych globusów zostały opracowane, przygotowane i wydrukowane w Zakładach Litograficznych W. Głowczewskiego (właściwie były to poprawione przedruki map przygotowanych do globusów Pomocy Szkolnej)⁹³.

• *Wydawnictwo Polskie (tab. 1, poz. 16)*

Wydawnictwo Polskie działało w latach 1917–1950, założone jako spółka akcyjna, od 1926 r. było wyłączną własnością Rudolfa Wegnera (1876/1877–1941). Początkowo miało siedzibę we Lwowie, w 1920 roku przeniesiono je do Poznania⁹⁴. Po zajęciu Poznania przez wojska hitlerowskie nakład znajdujący się w magazynach został zarekwirowany, część udało się wywieźć do Warszawy⁹⁵. Niestety podczas powstania warszawskiego uległ on zniszczeniu. Nie wiadomo, czy w tej grupie znajdowały się globusy. Firma specjalizowała się w literaturze pięknej, ale wydawała również serie „Świat Podróży i Przygód” (od 1925 roku) oraz „Cuda Polski” (od 1928 roku). Globus (śr. 18 cm, 1930; il. 9) wpisuje się więc w profil wydawnictwa⁹⁶. Była to prawdopodobnie jednorazowa edycja. Znany jest tylko jeden egzemplarz – przechowywany w Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego. Można jednak mieć nadzieję, że zachowały się też inne. Mapa jest oryginalna, nie nawiązuje do globusów Rãtha, Głowczewskiego czy Romera. Niestety sygnatura zawiera tylko nazwę wydawcy, nie ma informacji o kartografii. Zwraca uwagę staranność wykonania mapy i jakość wydruku. Zresztą wydawnictwo Wegnera słynęło z jakości. Przykładem może być wydawana przez nie prestiżowa seria „Cuda Polski”, każdy jej tom przygotowywały cztery drukarnie: tekst drukowała poznańska Concordia, ilustracje heliograficzne (fotografie) i druk rotograwiurowy (ilustracje barwne) – Zakłady Graficzne Biblioteki Polskiej w Bydgoszczy, okładkę i obwolutę – poznańska Drukarnia

⁹² *Ibidem*, s. 128.

⁹³ Wszystkie globusy powstały w okresie 1921–1924 (Pomoc Szkolna) i przed rokiem 1924 (Urania).

⁹⁴ We Lwowie siedziba Wydawnictwa Polskiego mieściła się przy ulicy Zyblikiewicza 15, w Poznaniu początkowo przy placu Wolności 5, następnie ulicy Św. Marcina 48 i ul. Słowackiego 8.

⁹⁵ Władze hitlerowskie brały polskie wydania na przemiał, część palono, między innymi w Poznaniu na placu Wolnica. I. Rybotycka, *Wspomnienie o Rudolffie Wegnerze, zasłużonym polskim wydawcy*, „Przegląd Wielkopolski” 1989, nr 3 (9), s. 22–25.

⁹⁶ Kozica przesunął datowanie na 1928 rok ze względu na sygnaturę „Wydawnictwo Polskie / Poznań” bez nazwiska Wegnera. Po 1928 roku nie zawsze było umieszczane nazwisko, zwłaszcza gdy było mało miejsca. Szczegóły mapy sugerują jednak późniejsze jej powstanie. *Vide* G. Połuszejko, K. Kozica, *op. cit.*

św. Wojciecha oraz krakowska Drukarnia Narodowa⁹⁷. Niestety nie zachowała się informacja, kto wykonał mapę, brakuje też szczegółowych informacji na sygnaturze. Nie wiadomo również, w jakim zakładzie realizowany był wydruk. Mapa odbiega sposobem kreślenia, detalami i kolorystyką od globusów opracowanych przez Krausego oraz przez Romera (il. 7, 9, 10). Charakterystyczne zaznaczenie prądów morskich nawiązuje do globusów o średnicy 26 cm, wykonanych przez Zakład Kartograficzny Władysława Główczewskiego. U Główczewskiego jednak dla globusa o średnicy 18 cm treść mapy jest uproszczona (il. 11). Globus Wydawnictwa Polskiego ma rozbudowane oznaczenie prądów morskich, ale linie brzegowe są naniesione maszyną kreską, nieproporcjonalnie grubą w stosunku do pozostałych elementów mapy. Odróżnia to globus od prac Główczewskiego (il. 9, 11).

• *Książnica-Atlas (tab. 1, poz. 17)*

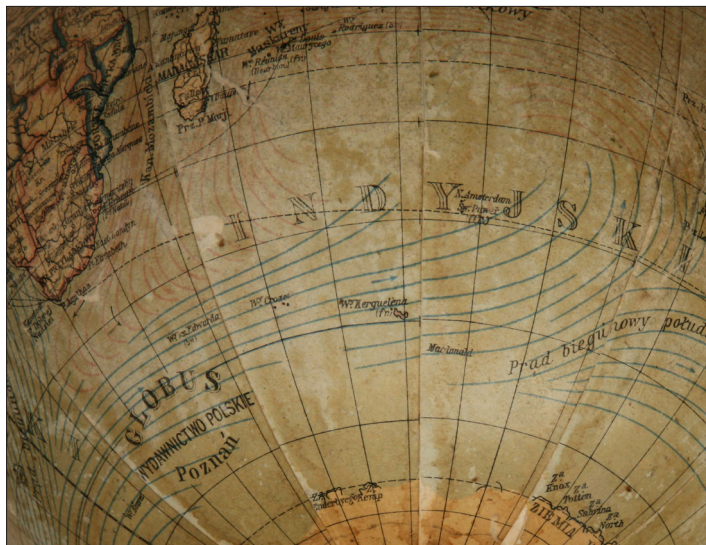
Największą polską firmą wydającą globusy przed 1950 rokiem była Książnica-Atlas⁹⁸. Powstała w 1924 roku z połączenia Książnicy Polskiej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych we Lwowie (1916–1923, od 1923 S.A.)⁹⁹ ze Spółką Akcyjną „Atlas” i jej Instytutem Kartograficznym Profesora E. Romera (od 1921)¹⁰⁰. Obie spółki uprzednio włączyły w swoją strukturę przejęte zakłady graficzne: Książnica – Spółdzielnię Robotniczą

⁹⁷ M. Rausz, „Cuda Polski” Rudolfa Wegnera. *Historia edycji*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 2006, nr 4, s. 156–166.

⁹⁸ Pełna nazwa firmy to Książnica-Atlas Zjednoczone Zakłady Kartograficzne i Wydawnicze Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych Spółka Akcyjna we Lwowie z Oddziałem w Warszawie. Siedziba Książnicy-Atlas we Lwowie mieściła się przy ulicy Czarnieckiego 12, filia warszawska znajdowała się przy Nowym Świecie 59. *Przegląd Wydawnictw „Książnicy Polskiej” Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych Stowarzyszenia Zarejestrowanego z Ograniczoną Poręką Atlasu Akc. S-ki Kartograficznej i Wydawniczej*, „Miesięcznik Poświęcony Krytyce i Bibliografii Wydawnictw Własnych. Kwartalnik Wydawnictw Własnych” 1931, nr 12 (2), s. 31.

⁹⁹ Druk dla Książnicy Polskiej realizowany był przez zakłady „Grafia” oraz i drukarnię Ludowego Spółdzielczego Towarzystwa Wydawniczego we Lwowie. *Przegląd Wydawnictw „Książnicy Polskiej”* ..., „Miesięcznik Poświęcony Krytyce i Bibliografii Wydawnictw Własnych” 1923, nr 4 (1–2), s. 4.

¹⁰⁰ Instytut Kartograficzny zorganizował Eugeniusz Romer około 1921 roku. Było to zaplecze merytoryczne Spółki Akcyjnej Atlas. Na najstarszym sygnecie wydawniczym widnieje nazwa Instytut Kartograficzny prof. E. Romera (*vide* B. Konopska, *Eugeniusz Romer jako wydawca (do wybuchu II wojny światowej)* [w:] *Eugeniusz Romer – geograf i kartograf trzech epok*, red. J. Ostrowski, J. Paślawski, L. Szaniawska, materiały sesji naukowej, 16 kwietnia 2004 rok, Warszawa 2004, s. 70, ryc. 2). Jeszcze na pracach wydanych w 1926 roku używane jest określenie Instytut Kartograficzny E. Romera – chociażby na mapie Polski opracowanej we współautorstwie z Teofilem Szumańskim (wersja francuska dostępna pod adresem <https://polona.pl/item/pologne-poland,MTUwMzg5MDU/0/#info:metadata> [dostęp: 4.11.2021]). Na mapach z 1927 roku pojawia się już określenie Instytut Kartograficzny im. E. Romera, pomimo że Romer nadal zarządzał Instytutem (*vide* Instytut Kartograficzny im. E. Romera, *Plan Miasta Lwowa*, Lwów 1927). W pracach katalogowych używa się tego drugiego określenia na cały okres działania instytucji.

II. 9. Sygnowanie, Wydawnictwo Polskie, Muzeum UJ. Fot. G. Zygier

II. 10. Sygnowanie, Książnica-Atlas, Muzeum Oddział Dworek Wincentego Pola Muzeum Lubelskiego w Lublinie. Fot. P. Maciuk

II. 11. Sygnowanie, Urania, Muzeum UJ. Fot. G. Zygier

„Grafia”¹⁰¹, a Atlas – Zakład Litograficzny Antoniego Przyszłaka we Lwowie¹⁰². Zakład Przyszłaka miał doświadczenie w drukowaniu map (plany miast, mapy, mapy historyczne)¹⁰³. Książnica-Atlas była jednym z najbardziej liczących się przedsiębiorstw na rynku wydawniczym. W 1939 roku firma została przejęta przez okupacyjne władze radzieckie (do 1941 roku) i pod nazwą „Radziecka Szkoła” wydawała wyłącznie

¹⁰¹ Spółdzielnia Robotnicza „Grafia”, czyli drukarnia „Grafia”, została założona w 1913 roku, a po I wojnie światowej połączyła się ze spółką „Książnica Polska”.

¹⁰² Zakład litograficzny A. Przyszłaka drukował mapy, plany miast, ale również grafiki – chociażby zbiór 34 karykatur sejmowych (Lwów 1910) autorstwa Kazimierza Sichulskiego (1879–1942) – czy utwory muzyczne.

¹⁰³ Około 1900 roku Przyszlak w współpracy ze Stanisławem Zielińskim wydał m.in. dokument *Mapa bitew i potyczek 1863–1864 w Królestwie Kongresowym z datami starć*. Była to jedna z map przedstawionych przez Władysława Zamoyskiego podczas prac Komitetu Narodowego Polskiego. *Vide: Mapa bitew i potyczek 1863–1864 w Królestwie Kongresowym z datami starć. Ułożył Stanisław Zieliński*, Zakład Litograficzny A. Przyszlak, [Lwów] [1900]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa, sygn. M III 272, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/results?q=sygn.+M+III+272+&action=SimpleSearchAction&type=-6&p=0> [dostęp: 19.08.2021].

podręczniki szkolne. Po II wojnie światowej odtwarzano Książnicę-Atlas z ocalałych materiałów wydawniczych i klisz, ale już we Wrocławiu. Niestety w 1950 roku firma została objęta nadzorem przez Zarząd Państwowy, w 1952 roku przeszła pod Centralny Urząd Geodezji Kartografii, a od roku 1953 działała pod formalnym nadzorem PPWK. W 1955 roku została ostatecznie znacjonalizowana jako wydział produkcyjny PPWK we Wrocławiu¹⁰⁴, a w roku 1991 ponownie przekształcona w spółkę akcyjną. W 2003 PPWK sprzedała kartografię szkolną, w tym oddział we Wrocławiu, firmie Nowa Era¹⁰⁵. Historia Książnicy-Atlas skończyła się w 2015 roku, kiedy to nowy właściciel (Nowa Era) zlikwidował redakcję kartograficzną we Wrocławiu¹⁰⁶.

Działający w ramach Książnicy-Atlas Instytut Kartograficzny im. Eugeniusza Romera pod jego przewodnictwem zajmował się opracowywaniem map. Ich jakość zarówno graficzna, jak i kartograficzna, a także nazewnictwo były wysoko oceniane. W 1932 roku mapę Azji północno-wschodniej recenzował Kazimierz Grochowski (1873–1937):

[...] ze wszystkich kart, które dotychczas były wydane z krajów Wschodniej Azji, powyżej wymieniona karta jest najdoskonalszą i nomenklatura profesora K[azimierza] Kotowicza jest najlepsza ze wszystkich nomenklatur, jakie dotychczas były używane, dla oznaczenia nazw chińskich, mongolskich, japońskich i innych daleko-wschodnich¹⁰⁷.

Prowadzono również prace nad poprawą jakości druku w Dziale Fotomechanicznym Zakładów Graficznych, prowadzonych przez Witolda Romera (1900–1967). W sumie Książnica-Atlas opublikowała trzy globusy autorstwa E. Romera w czterech wydaniach: dwa w 1934 oraz „Mały globus polityczny” w dwóch wydaniach 1935 i 1938 (il. 10). Po wojnie Romer opracował największy globus w skali 1:30 mln (dwa wydania: 1951 i 1954) w Państwowych Zakładach Pomocy Szkolnych we Wrocławiu.

• *Pierwsza Kartograficzna Fabryka w Leningradzie (tab. 1, poz. 18)*¹⁰⁸

Wymieniony w sygnaturze globusa producent to 1-АЯ КАРТОГРАФИЧЕСКАЯ ФАБРИКА ВСЕСОЮЗН. КАРТ. ТРЕСТА, ГТТУ-НКТП ЛЕНИНГРАД, ПРЯЖКА 5 [Pierwsza Kartograficzna Fabryka Wszechzwiązkowego Kartograficznego Przedsiębiorstwa, Główny Geologiczno-Hydro-Geodezyjny Urząd – Ludowy Komisariat Przemysłu Ciężkiego, Nadbrzeże Priażki 5]. Wywodzi się z prywatnej Pierwszej Fabryki Kartograficznej, którą przy Nadbrzeżu Prażki 5 wystawił kartograf i pułkownik sztabu generalnego wojsk carskich Aleksej Aleksejevič Iljin (1858–1942) w 1898 roku. Po 1918 roku w wyniku nacjonalizacji przeszła ona w struktury służb geograficznych i geodezyjnych ZSRR podległych Ludowemu Komisariatowi Przemysłu Ciężkiego ZSRR.

¹⁰⁴ W. Spallek, *op. cit.*, s. 310.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 352.

¹⁰⁶ *Ibidem*, s. 418.

¹⁰⁷ *Przegląd Wydawnictw „Książnicy Polskiej”*..., 1931, s. 31.

¹⁰⁸ Miasto St. Petersburg w latach 1924–1991 nosiło nazwę Leningrad.

Globus został wydany około 1935 roku dla jednego z dwóch okręgów polskich¹⁰⁹, zorganizowanych decyzją Józefa Stalina dla Polaków: Marchlewszczyzny (Polskiego Rejonu Narodowościowego im. Juliana Marchlewskiego na Wołyniu, 1925–1935) lub Dzierżońszczyzny (Polskiego Rejonu Narodowościowego im. Feliksa Dzierżyńskiego w obwodzie mińskim, 1932–1935). Ze względu na niepowodzenie sowietyzacji okręgi zostały zlikwidowane, a wiele sprzętu szkolnego, pomocy dydaktycznych i podręczników trafiło później do szkół polskich w okupowanej Polsce, m.in. we Lwowie¹¹⁰. Z uwagi na miejsce opracowania, wydania i przeznaczenia globus traktowany był jako powstały i przeznaczony do użytku poza granicami Polski, dlatego nie jest uwzględniany w dalszej części artykułu.

Polscy wydawcy polskojęzycznych globusów

Wkład wydawców w propagowanie języka polskiego w porozbiorowych realiach miał niemałe znaczenie. Upowszechnianie dzieł emigracyjnych, często znajdujących się na indeksie zaborców, pozwalało utrzymywać więzi narodowe pomimo ustanowionych granic politycznych. Właściwie nawet więcej – XIX wiek to przecież czas formowania się nowoczesnego społeczeństwa, opartego na koncepcjach narodu, czyli wspólnoty obywateli tworzących państwo. Dlatego tak ważne stawało się tworzenie i upowszechnianie wspólnych wzorców, poczucia wspólnoty, wspólnego kodu językowego. Taką rolę w postrzeganiu całościowym geograficznym i historycznym naszych ziem odgrywały *Pieśni historyczne z muzyką i rycinami* (Warszawa, 1809) Juliana Ursyna Niemcewicza (1758–1841) czy też *Pieśń o ziemi naszej* (Poznań, 1843) Wincentego Pola (1807–1872)¹¹¹. Również mapy i globusy wpisywały się w tę koncepcję. Globusy przedstawiające treści geograficzne, ale i polityczne, były doskonałym źródłem kształtowania światopoglądu ludzi, szczególnie jako pomoce szkolne czy dydaktyczne. O znaczeniu politycznym opracowań kartograficznych świadczyć może kara śmierci wydana na Romera po wydaniu przez niego *Statystyczno-politycznego atlasu Polski* (Warszawa–Kraków 1916). Opublikowanie danych statystycznych o Polsce w granicach przedrozbiorowych w czasie zaborów zostało potraktowane jako zdrada stanu¹¹².

Zapewne uda się kiedyś dotrzeć do prapoczątków polskojęzycznych globusów firmy Abel-Klinger. Nie ma też przesłanek pozwalających wnioskować o udziale krajowych wydawców lub mecenasów w finansowaniu druku.

¹⁰⁹ Informacje przekazane ustnie przez autorkę Kazimierzowi Kozicy, który wprowadził je do literatury, publikując wraz z opisem globusa. *Vide* K. Kozica, *Polskojęzyczne globusy...*, s. 149.

¹¹⁰ Według informacji ustnej pozyskanej od Adama Taborskiego (1926–2020) na podstawie jego doświadczeń szkolnych we Lwowie okupowanym przez wojska radzieckie.

¹¹¹ Oba tytuły były wielokrotnie wznawiane, w XIX wieku kilkanaście razy.

¹¹² A. Jackowski, *Dzieje geografii polskiej do 1945 roku* [w:] *Rozwój myśli geograficznej w Polsce. Katalog wystawy towarzyszącej Konferencji Regionalnej Międzynarodowej Unii Geograficznej, Collegium Maius, Kraków 18–22 sierpnia 2014*, red. A. Jackowski, M. Taborska, Kraków 2014, s. 67–68. Mapy z atlasu były podstawą negocjacji przebiegu granic porozbiorowej Polski podczas kongresu pokojowego w 1918 roku w Wersalu.

Kolejne dzieła, powstałe na zamówienie (?) księgarzy wydawców – Jabłońskiego, Milikowskiego, Idzika i Hoesicka – wpisują się w ich działalność patriotyczną i w propagowanie tradycji, kultury i tożsamości polskiej. Doskonale obrazuje to cytat z pamiętników polskiego lekarza pisarza Wacława Korabiewicza (1903–1994). Wpis dotyczy dziesięcioletniego Korabiewicza, który przyszedł do księgarni Idzikowskiego w Kijowie:

[...] 7 czerwca 1913 r. Okazało się, że pan Idzikowski to wielki Polak i ma dużo ładnych patriotycznych kartek. Początkowo, kiedy zapytałem, nie miał nic, tylko zaczął mnie wypytywać, jak się nazywam, co robi ojciec i mamusia. Jak mówimy w domu [...]. Oburzyłem się na niego i już chciałem wyjść z księgarni, gdy on chwycił mnie za rękę i wprowadził do drugiego pokoju, tam w dolnej szufladzie, pod książkami, leżą u niego całe stosy pięknych kolorowych pocztówek [...], jest Wawel, kościół Mariacki, Sukiennice [...] z orłem polskim lub ze sztandarami. Pan Idzikowski powiedział mi w wielkim sekrecie, że jeśli tego sobie życzę, sprowadzi mi stamtąd książki o polskiej historii. „Stamtąd” to znaczy z zaboru austriackiego, bo u nas [Kijów] jest zabór rosyjski. Nasze książki muszą mieć pieczętkę „dozwoleno cenzuroju”¹¹³.

Wymienione postaci związane były z trzema miastami: Warszawą, Kijowem i Lwowem. Brak było w tej grupie globusów finansowanych przez wydawców z zaboru pruskiego.

Ostatni globus wydano w czasie zaborów dla firmy Augusta Manga z Lipska. Była to stała praktyka firmy, siódme i ósme wydanie globusa (ok. 1925 roku) firma Manga drukowała w wydawnictwie Verlag / Eckstein & Stähle Stuttgart¹¹⁴. Prawdopodobnie należałoby traktować ten globus jako realizację zamówienia, prowadzoną przez firmę zlokalizowaną na ziemiach polskich, niezależnie, czy był to zabór pruski, czy też Królestwo Polskie stanowiące od połowy lat 60. XIX wieku twór podległy Rosji jako „Kraj Nadwiślański”.

Po I wojnie światowej w wolnym już kraju produkcja globusów skupiła się w Warszawie: Zakład Główczewskiego, Pomoc Szkolna, Nasz Sklep–Urania, a po 1930 roku Pestalozzi, czyli dawna katowicka firma Kados. Włączenie się firmy Główczewskiego w opracowanie map globusowych było momentem przełomowym. Od tego momentu można właściwie mówić o polskich globusach, a nie o tłumaczeniach prac obcojęzycznych. Doświadczenie zdobyte na opracowywaniu, edycji i druku map dla wojska podczas I wojny światowej i wojny polsko-rosyjskiej (1920) umożliwiło Główczewskiemu sporządzenie dobrej jakości map globusowych¹¹⁵. Również jakość druku była na wysokim poziomie. Już praca Waligórskiego i Suheckiego wnosila zresztą dużo do terminologii polskiej i do rozwoju naszej geografii.

Drugim ośrodkiem produkcji w wolnej Polsce były Katowice, ale wydawane tu globusy były tłumaczeniami prac niemieckojęzycznych. Po I wojnie światowej, a właściwie w 1922 roku, Śląsk z Katowicami znalazł się w granicach Rzeczypospolitej i zostało

¹¹³ W. Korabiewicz, *Pokusy*, Warszawa 1986, s. 29.

¹¹⁴ Przykładem może być globus prezentowany w 2020 roku przez dom aukcyjny Dorotheum na aukcji „Antique Scientific Instruments, Globes and Cameras”, 7 lipca 2020, poz. 13, <https://www.dorotheum.com/en/a/69531/> [dostęp: 5.08.2021].

¹¹⁵ [J. Muszkowski], *op. cit.*

utworzone autonomiczne województwo śląskie z oddzielnym parlamentem, czyli Sejmem Śląskim i Skarbem Śląskim. Intensywnie rozwijała się gospodarka, zarówno przedsiębiorstwa, jak i banki (było ich 53) oraz kultura i działalność wydawnicza¹¹⁶. Działały również firmy wydawnicze, kontynuujące tradycje XIX-wieczne. Od 1869 roku był to bowiem ośrodek wydawniczy oferujący zarówno kilkanaście tytułów gazet, jak i wydawnictwa ciągłe, książki i periodyki¹¹⁷. Liczba oficyn wydawniczych zwiększyła się z dziewięciu (1924/1925) do 29 przed wybuchem II wojny światowej. W okresie międzywojennym wydawano 11 gazet codziennych (osiem w języku polskim), i liczne periodyki, w tym również wydawnictwa specjalistyczne, związane z gospodarką Górnego Śląska¹¹⁸. W chwili wybuchu II wojny światowej działało na terenie Polski ok. 4600 drukarni, w większości małe rodzinne firmy. Prawie połowa z nich (291 firm) zlokalizowana była w Warszawie, ważnymi ośrodkami były Lwów (78), Poznań (47) i Kraków (46) oraz Wilno (16), Łódź (14) i Katowice (11). Pozostałych 87 oficyn działało w 49 miejscowościach¹¹⁹.

Globusy wydawane w Katowicach były polskimi edycjami globusów firmy Rätha z Lipska. Wydawcą była Katowicka Dostawa Szkolna Kados oraz Katowickie Zakłady Drukarskie i Wydawnicze T.A. występujące pod kilkoma nazwami lub były to też trzy odmienne firmy o zbliżonym profilu działalności. Biorąc pod uwagę datowania mapy, firmy te powinny działać w latach 1920, 1925–1928 oraz 1929–1932¹²⁰. W wykazie firm wydawniczych działających w okresie międzywojennym w Katowicach nie ma nazw tych instytucji¹²¹. Mapy musiały być wydane w przedsiębiorstwie posiadającym dobre maszyny do wykonania mapy w technice litografii kolorowej, nie mogły być to więc niewielkie firmy nakładowe, dysponujące maszynami niekiedy jeszcze z końca XIX wieku. Z firm wydawniczych w Katowicach można brać pod uwagę polskie przedsiębiorstwa: Księgarnię i Drukarnię Śląską¹²² oraz Księgarnię Katolicką Sp. z o.o. Pozostaje jeszcze niemiecka firma Kattowitz Buchdruckerei und Verlag Aktions Gesellschaft [Katowickie Zakłady Drukarskie i Wydawnicze Firma Akcyjna], której właściciel Carl Siwinna prowadził rozmowy z Książnicą Polską Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych

¹¹⁶ Katowice 1865–1945. *Zarys rozwoju miasta*, red. J. Szaflarski, Katowice 1978, s. 151–178.

¹¹⁷ W Katowicach na początku XX wieku działały: firma wydawnicza Kattowitz Buchdruckerei und Verlagsgesellschaft AG (wcześniej R. Wiennera, potem Gottfrieda Siwinna, przemianowana na Phönix-Verlag), wydawnictwo braci Bertholda i Eugena Böhmów, Juliusa Herlitz, Zakłady Drukarsko-Litograficzne Siegfrieda Perlsa, Zakłady Litograficzne Gierth & Co. oraz drukarnia Leopolda Neumanna i Thomasa Stabena, https://mhk.katowice.pl/images/artykuly/inne/do-pobrania/made_in_katowice.pdf [dostęp: 15.09.2021].

¹¹⁸ W. Nałęcz-Gostomski, *Dzieje i rozwój Wielkich Katowic jako ośrodka górnośląskiego przemysłu i stolicy autonomicznego woj. śląskiego*, Katowice 1926, s. 234.

¹¹⁹ A. Ruta, *Działalność krakowskich oficyn wydawniczych na rzecz szkoły i edukacji w dwudziestoleciu międzywojennym* [w:] *Działalność instytucji wydawniczych na rzecz oświaty i edukacji w XX i pierwszych latach XXI wieku*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź 2014, s. 14. Najistotniejsze firmy wydawnicze w Katowicach to Drukarnia i Księgarnia Katolicka oraz Instytut Śląski. N. Kraśko, *Instytucje wydawnicze w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2001, s. 208.

¹²⁰ G. Połuszejko, K. Koziara, *op. cit.*

¹²¹ Wykaz znajduje się m.in. w artykule Doroty Sieradzkiej, *Z dziejów drukarstwa w Katowicach w okresie międzywojennym. Zarys problematyki* [w:] *Z dziejów książki i prasy na Śląsku w XIX i XX wieku. Wybrane zagadnienia*, red. K. Heska-Kwaśniewicz, Katowice 1999, s. 85–97.

¹²² Firma założona w 1922 roku przez Wojciecha Korfantego, od 1924 roku „Polonia”.

dotyczące sprzedaży lub przejęcia firmy. Po ogłoszeniu wyników plebiscytu na Śląsku z 1921 roku wielu Niemców pozbywało się majątków w obawie przed problemami finansowymi. W 1921 roku firma została wykupiona i dofinansowana przez kilka przedsiębiorstw niemieckich, które były finansowane przez rząd Rzeszy¹²³. Nazwa wydawcy globusów przystaje do niemieckiej wersji, szczególnie charakter firmy: towarzystwa akcyjnego. Wymienione polskie firmy były bowiem spółkami z ograniczoną odpowiedzialnością albo spółkami z obcymi udziałami (np. Drukarnia Ludowa)¹²⁴. Obecnie nie ma dokumentów pozwalających potwierdzić którąś z wersji.

Około 1928 roku do grupy miast wydających globusy w wolnej Polsce dołączył Poznań, dzięki pracy firmy Wydawnictwo Polskie Rudolfa Wegnera. Największym jednak osiągnięciem technicznym, naukowym i dydaktycznym były publikacje Książnicy-Atlas ze Lwowa, czyli globusy E. Romera.

Wydawnictwa finansujące lub (i) wydające globusy polskojęzyczne

Wśród krajowych firm wydawniczych można wyróżnić zarówno profesjonalnych „nakładców zawodowych”¹²⁵, jak i przedsiębiorstwa prowadzące również inną działalność: prowadzenie księgarni lub składu książek, drukarni, publikujące czasopisma, produkujące farby drukarskie, wytwarzające materiały piśmiennicze itp.¹²⁶ W okresie międzywojennym zaledwie kilkadziesiąt z ponad 200 firm wydawniczych zrzeszonych było w Polskim Towarzystwie Wydawców Książek (PTWK)¹²⁷. Kraśko wyróżnia specjalną grupę „potentatów wydawniczych”, czyli firm, które w ciągu czterech lat opublikowały ponad 300 tytułów. W sumie w 1929 roku było pięć takich oficyn: Książnica-Atlas ze Lwowa, Towarzystwo Wydawnicze „Rój” z Warszawy, Gebethner i Wolff z Krakowa, Wydawnictwo Michała Arcta z Warszawy i Księgarnia Ferdynanda Hösicka z Warszawy¹²⁸. Jedynie pierwsza i ostatnia z wymienionych firm zdecydowała się na finansowanie nakładu globusów. Finansowaniem i wydawaniem globusów zajmowali się również księgarze, wydawnictwa kartograficzne, producenci pomocy dydaktycznych oraz mniejsze wydawnictwa i firmy mające w swojej ofercie również edytorstwo i druk. Zestawienie zawiera tabela 1.

¹²³ D. Sieradzka, *op. cit.*, s. 92–94. W latach 1918–1933 Rzesza Niemiecka (Deutsches Reich) potocznie nazywana była Republiką Weimarską.

¹²⁴ D. Sieradzka, *op. cit.*, s. 89.

¹²⁵ Gottlieb uznawał za profesjonalne firmy spełniające równocześnie trzy warunki: ich głównym zadaniem była publikacja książek, była ona podstawą finansowania firmy, właściciel lub zarządca posiadał kwalifikacje zawodowe. W. Gottlieb, *Nasz stosunek do wydawców przygodnych*, „Przegląd Księgarski” 1929, nr 12, s. 125.

¹²⁶ N. Kraśko, *op. cit.*, s. 22.

¹²⁷ *Ibidem*, s. 21.

¹²⁸ Wydawnictwa uszeregowane zgodnie z malejącym nakładem od 474 do 307 tytułów w ciągu czterech lat. *Ibidem*, s. 29.

• *Księgarze, czyli początki polskojęzycznych globusów*

Wydawanie dzieł – niezależnie, czy mamy od czynienia z książkami, czy globusami – to nie tylko realizacja zapotrzebowania rynku, mająca na celu sukces finansowy. To również sposób oddziaływania na społeczność poprzez środki przekazu. Dlatego też w okresie zaborów twórcy, wydawcy i księgarze pełnili często misję łącznika i propagatora treści i emocji narodowościowych.

Księgarz to bardzo zobowiązujące słowo – twierdzą specjaliści z branży księgarskiej. Przeciętny czytelnik raczej nie zastanawia się nad tym, że właściciel księgarni to bardzo często człowiek, który w pewnym stopniu odpowiada za rozwój intelektualny czytelnika, wszak to on sprowadza książki, po które sięgniemy lub nie. [...] Również we Lwowie w okresie zaborów polskim wydawcom i księgarzom przypadła jedna z najważniejszych misji w kraju, ich działalność miała nie tylko przeciwstawić się wynaradawianiu społeczeństwa, miała też pozostać ważnym elementem życia umysłowego miasta i regionu¹²⁹.

Najstarsze edycje globusów Felkla były finansowane, współfinansowane lub być może tylko zamawiane przez polskich księgarzy¹³⁰. We wszystkich wymienionych przypadkach nazwisko księgarza jest częścią drukowanej sygnatury, a nie jest dodane później. Karol Estreicher starszy (1827–1908) wspomina o dwóch edycjach: wydany „U Jabłońskiego we Lwowie” z 1861 i 1870 roku¹³¹ oraz „Nakł[ad] J. Milikowski, Lwów” z 1862 roku. Nie zachowały się niestety dokumenty o rodzaju współpracy, jednak wiadomo, że „w 1860 roku J. Felkl podpisał umowę na produkcję rosyjskojęzycznego globusa z księgarzem Wolfem ze St. Petersburga [...]. Globus wydano w 1861 roku”¹³². Można więc założyć, że w przypadku polskich kontrahentów było podobnie.

Kajetan Jabłoński (1815–1896, tab. 1, poz. 3) ze Lwowa był księgarzem, wydawcą i autorem oraz numizmatykiem i kolekcjonerem¹³³. Około 1855 roku miał księgarnię na placu Księcia Ferdynanda we Lwowie (obecnie plac Mickiewicza)¹³⁴. W 1816 roku założył ją Bartłomiej Jabłoński (1764–1842)¹³⁵, w 1840 roku działała pod szyldem Bartło-

¹²⁹ B. Kost, *Jan Milikowski. Rewolucyjny księgarz lwowski*, „Kurier Galicyjski” 2011, nr 5 (129), s. 14, <https://kuriergalicyjski.com/jan-milikowski-rewolucyjny-ksigarz-lwowski/> [dostęp: 15.08.2021].

¹³⁰ E. Novotná, *op. cit.*, s. 39.

¹³¹ K. Estreicher, *op. cit.*, t. 5, s. 10; *ibidem*, t. 1, cz. 1, s. 490.

¹³² E. Novotná, *op. cit.* Bolesław Maurycy Wolff (1825–1883) określony został „jednym z największych wydawców i księgarzy przedrewolucyjnej Rosji”. Był nie tylko wydawcą i księgarzem, jego księgarnia mieszcząca się w Wielkim Gościńnym Dworze położonym przy głównej ulicy Petersburga, Niewskij Prospekt 35, była miejscem spotkań artystów, twórców i elity umysłowej miasta, salonem literackim, w którym odbywały się koncerty i wieczory poetyckie. Było to ważne miejsce dla Polonii, promujące kulturę, literaturę, muzykę polską wśród rosyjskich elit. *Vide* M. Banaszkiewicz, *Bolesław Maurycy Wolff i polska książka w Petersburgu*, 2019, <https://www.polskipetersburg.pl/hasla/wolff-boleslaw-maurycy> [dostęp: 3.09.2021].

¹³³ K. Jabłoński, *Sammlung polnischer und Polen angehender Munzen, Medaillen, etc.*, Lwów 1847.

¹³⁴ Drukarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie wydała *Katalog księzek wydanych nakładem Kajetana Jabłońskiego we Lwowie*. Znane są przynajmniej dwa wydania: z 1855 i z 1862 roku.

¹³⁵ Daty życia Bartłomieja Jabłońskiego na podstawie nagrobka z cmentarza Łyczakowskiego: *Najlepszemu ojcu / Bartłomiejowi] Jabłońskiemu / zmarlemu / dnia 17. Kwietnia 1842 R. / w 78. roku*

miej Jabłoński i syn¹³⁶. Wydawał nie tylko literaturę piękną, ale i podręczniki szkolne czy poradniki¹³⁷. Księgarz podjął hasło Jerzego Lubomirskiego (1817–1872), kuratora literackiego Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, drukowania „Biblioteki Polskiej w Tanich Wydaniach”¹³⁸. Jabłoński drukował „tanie książki”: „[firma] [...] wiedziona chęcią przyczynienia się szacownej czytającej publiczności postanowiła nie tylko dziełek swojego nakładu, ale i wielką część innych w swym składzie mających tak ułożyć, ażeby nabycie ich każdemu stanowi przystępnym uczynić”¹³⁹. Na zlecenie Jabłońskiego książki z serii tanich książek wydrukował m.in. Wawrzyniec Pisz w Bochni (dwa tytuły). Oficyna zbankrutowała w trakcie powstania styczniowego, ponieważ Jabłoński przekazywał znaczne sumy na działalność powstańczą. Firma działała do 1863 roku, czyli globus został wydany zaledwie dwa lata przed zamknięciem przedsiębiorstwa. Niestety nie zachował się globus wydany przy współudziale Jabłońskiego.

Jan Milikowski (1781–1866; tab. 1, poz. 4) założył we Lwowie w roku 1822 firmę księgarsko-wydawniczą, działającą do roku 1939¹⁴⁰. Początkowo była to księgarnia prowadzona w spółce z Ignacym Kuhnem, jako Kuhn i Milikowski. W 1835 roku zmarł Kuhn, Milikowski dalej prowadził księgarnię i wydawnictwo. Firma działała również jako Księgarnia Narodowa i Zagraniczna, Handel Muzyczny i Umniczy. Roczny nakład nie był wysoki: od dwóch do czterech tytułów. Początkowo nie wydawał literatury pięknej, ale podręczniki szkolne (dla szkół elementarnych i gimnazjów), księgi adresowe i poradniki¹⁴¹. W latach 40. XIX wieku miał filię w Przemyślu (Księgarnia Pawła i Jana Jeleniów, uczniów Milikowskiego)¹⁴², działały również filie w Stanisławowie i Tarnowie¹⁴³. Milikowski, korzystając z dobrych układów z firmami w Paryżu, Lipsku, Pradze i w Wiedniu, sprowadzał stamtąd wydania autorów emigracyjnych, zakazane w Galicji, często na zamówienie Ossolineum. Przedrukowywał również ich dzieła – chociażby *Sonetny krymskie* Adama Mickiewicza wydane kilka miesięcy po edycji w Moskwie w 1827 roku¹⁴⁴. W 1859 roku sfinansował wydruk w Tarnowie dzieła *Lokaj za pana Aleksandra*

wieku swego. Личаківський цвинтар, 2020, <https://lychakivcemetry.org/karty-nagrobkow/nagrobek-bartlomiej-jablonski-2/> [dostęp: 30.08.2021].

¹³⁶ Oznaczenie wydawcy z wydania *Biblii* Jakuba Wujka. *Vide* J. Wujek, *Biblija to jest Księgi Starego i Nowego Testamentu*, Lwów 1840.

¹³⁷ M. Konopka, *Lwowski rynek wydawniczy w pierwszych latach autonomii galicyjskiej (1861–1870)*, s. 12, [22]–33, https://rep.up.krakow.pl/xmlui/bitstream/handle/11716/2885/01_lwowski_rynek_wydawniczy_m_konopka.pdf?sequence=1 [dostęp: 22.04.2022].

¹³⁸ Akcja „Biblioteka Polska w Tanich Wydaniach” podjęta przez księgarza i wydawcę z Warszawy Jana Szlachtowskiego (1816–1871) w 1849 roku finansowana była z jego własnych funduszy i wpłat prenumeratorów. Jabłoński był drugim księgarzem, który włączył się w akcję. M. Konopka, *Tanie wydania literatury pięknej w Galicji i Wolnym Mieście Krakowie w latach 1822–1863*, seria „Prace Monograficzne WSP w Krakowie”, Kraków 1987, s. 32–33.

¹³⁹ K. Jabłoński, *Trzeci katalog tanich polskich książek znajdujących się w księgarni Kajetana Jabłońskiego we Lwowie na placu „Ferdynanda”*, Lwów [ok. 1855].

¹⁴⁰ B. Kost, *op. cit.*

¹⁴¹ M. Konopka, *Lwowski rynek...*, s. 12.

¹⁴² *Idem*, *Tanie wydania...*, s. 24.

¹⁴³ A. Kempa, *Jan Milikowski* [w:] *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer, B. Kocowski, J. Trzynałowski, Warszawa 1971, s. 1542.

¹⁴⁴ M. Konopka, *Tanie wydania...*, s. 87.

II. 12. Sygnowanie, Jan Felkl, Idzikowski, Klasztor oo. Dominikanów w Krakowie. Fot. M. Banas

Ładnowskiego (1815–1891)¹⁴⁵. Bardzo aktywnie działał patriotycznie: „Wraz z Władysławem Bełzą [1847–1913], Karolem Wildem [seniorem] i innymi lwowskimi księgarzami założyli spółkę, która miała wspierać interesy księgarzy i autorów polskich”¹⁴⁶. Zaangażowany był w działalność Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”. Drukował dzieła polskich emigrantów (pomimo zakazów cenzorów). Na początku lat 60. XIX wieku firmę odziedziczyli jego synowie Edmund i Jan¹⁴⁷, w 1882 roku przejął ją Paweł Starzyk (1831–1895). Globus firmy Felkla z nazwiskiem Milikowskiego w sygnaturze wydany został ok. 1870 roku, firmą zarządzali więc już jego synowie. Żaden egzemplarz globusa nie zachował się do dziś.

Obie wspomniane firmy wydawały podręczniki szkolne, co mogło przyczynić się do zainteresowania wydawców pomocami dydaktycznymi. Prowadzone były przez osoby zaangażowane w działalność patriotyczną. W obu też przypadkach adaptacja mapy była dziełem Franciszka Waligórskiego. W przypadku Jabłońskiego wiadomo, że opracował „kule ziemskie” (brak informacji o ich średnicy) w cenie „od 6 złr do 14 złr”¹⁴⁸. Nie jest objaśnione, czy liczba mnoga dotyczy kilku globusów o tej samej kuli i różnej podstawie, czy też różnych średnic kul. Nie była to pierwsza praca geograficzna Waligórskiego,

¹⁴⁵ *Ibidem*, s. 110.

¹⁴⁶ B. Kost, *op. cit.*

¹⁴⁷ *Ibidem*.

¹⁴⁸ K. Estreicher, *op. cit.*

wcześniej bowiem (1855) wydał we Lwowie książkę *Krótką geografią dla dzieci ułożoną podług najnowszych i najlepszych źródeł*¹⁴⁹.

Trzecim księgarzem był Leon Idzikowski (1827–1865; tab. 1, poz. 5) właściciel księgarni polskiej w Kijowie. Firma działała w latach 1861–1870. Była to największa księgarnia w Kijowie (obejmowała 50 pokoi) i najślawniejsza w Rosji¹⁵⁰. Na szyldzie znajdowała się informacja, że jest to „zbiór ruskich, polskich, francuskich i angielskich книг”¹⁵¹. Podobnie jak w przypadku Milikowskiego, była to nie tylko firma wydawnicza i handlowa, ale też miejsce spotkań literatów oraz śmietanki towarzyskiej i kulturowej miasta¹⁵². Organizowali oni cotygodniowe koncerty Orkiestry Warszawskiej w Chateau de Fleures, a także większość koncertów, jakie odbywały się w Kijowie. Siedziba firmy mieściła się przy ulicy Kreszczatik 29, w nieruchomości zakupionej w roku 1859 od księcia Ignacego Krasickiego (1735–1801)¹⁵³. Po śmierci Leona interes prowadziła jego żona Hersylia z Buharewiczów (1832–1917). Po przebudowie znajdowała się tu nie tylko księgarnia, ale i sklep muzyczny pod nazwą „Skład nut i płyt gramofonowych”, czytelnia oraz biblioteka. Firma wydawała blisko 100 pozycji na rok, w tym wspaniałe kalendarze. Idzikowski był dostawcą nut dla konserwatorium w Kijowie i dla Instytutu Muzycznego w Warszawie¹⁵⁴. W roku 1911 firma otworzyła filię w Warszawie (Aleje Jerozolimskie 119), gdzie również przeniesiono z Kijowa pozostałości po bibliotece¹⁵⁵. Firma działała bardzo prężnie w latach 1914–1920, później jej siedziba została przeniesiona do Warszawy¹⁵⁶. Niedawno odnaleziony globus ma sygnaturę: „ZIEMIA. / Obrobił / Mirosław Suhecki / Wydał / J. Felkl w Pradze czeskiej / Główny skład na Cesarstwo / Rossyjskie w księgarni / LEONA IDZIKOWSKIEGO / w Kijowie” (il. 12)¹⁵⁷. Nie są znane inne globusy z nazwiskiem tego księgarza. Stan mapy nie pozwala obecnie na bardziej szczegółowe datowanie. Można jedynie określić daty ramowe, opierając się na sygnaturze. Globus powstał po 1865 roku (początek współpracy Suheckiego z Felklem), a przed rokiem 1870, kiedy to ze względu na stan zdrowia żony Felkl przeniósł fabrykę do Roztok nad Wełtawą – podpraskiego miasteczka letniskowego.

Czwarta osoba z kręgu wydawców księgarzy to Ferdynand Wilhelm Hoesick (1835–1900, tab. 1, poz. 6, na globusie nazwisko w formie Hösick), warszawski księgarz

¹⁴⁹ *Ibidem*, t. 5, s. 10.

¹⁵⁰ K. Królikowski, *Kijów Stelli Fronczak*, „Forum Bibliotek Medycznych” 2014, nr 7/2 (14), s. 465–486.

¹⁵¹ *Ibidem*, s. 468.

¹⁵² W. Radik, *Leon Idzikowski*, „Kurier Galicyjski” 2012, nr 12 (160), <https://kuriergalicyjski.com/historia/upamietnienia/862-leon-idzikowski-polak-kijowianin-przedsiorca-ksigarz-i-wydawca-cz-i> [dostęp: 5.08.2021].

¹⁵³ Ulica Kreszczatik, obecnie Chreszczatyk, była główną aleją Kijowa, niestety zniszczoną podczas działań wojennych II wojny światowej. Były tu budynki rady miejskiej, giełdy czy Grand Hotelu z kinem Elektrobiograf. Wzdłuż ulicy mieściły się siedziby prowadzonych przez Polaków firm, banków i zakładów rzemieślniczych. *Ibidem*.

¹⁵⁴ *Ibidem*.

¹⁵⁵ W roku 1919 w Kijowie firma została sprywatyzowana przez władze sowieckie, część książek spłonęła w pożarze. *Ibidem*.

¹⁵⁶ K. Królikowski, *op. cit.*, s. 468–469.

¹⁵⁷ M. Taborska, *Globus Felkla z zasobów oo. Dominikanów w Krakowie* [w:] *Sztuka w kręgu klasztoru Dominikanów w Krakowie* – materiały pokonferencyjne [w druku].

i wydawca. Po jego śmierci firmę księgarsko-wydawniczą prowadził syn Ferdynand Hoesick (1867–1941), redaktor naczelny „Kurjera Warszawskiego”. Wydzierżawił ją z zachowaniem szyldu, firma działała do 1940 roku. Siedziba mieściła się przy ulicy Senatorskiej 6. Księgarnia oferowała dzieła polskie, francuskie, zeszyty nutowe, instrumenty muzyczne, czasopisma polskie i zagraniczne, mapy, globusy, a od 1868 roku Hoesick rozszerzył działalność o wydawnictwo. Specjalizował się w dziełach muzycznych i książkach dla dzieci¹⁵⁸. Publikował książki dla dzieci w dwóch edycjach: tańszej i droższej. Hoesick sfinansował dwie edycje globusów o średnicach 6 cali (lata 1867–1870) i 12 cali (1888–1890) (il. 13)¹⁵⁹. Wydał również globus rosyjskojęzyczny (śr. 6 cali, 1888–1890), z sygnowaniem będącym połączeniem języka rosyjskiego i polskiego: „Земной глобусъ / I. Фелкль а сынъ / Розтоky Прага / F. Hösick / w Warszawie”¹⁶⁰.

Mapy polskojęzyczne do edycji globusów finansowanych przez Idzikowskiego i Hoesicka opracowywał Mirosław Suchecki. Obie firmy zajmowały się różnorodnym asortymentem, obejmującym również wydawnictwa muzyczne.

• *Duże wydawnictwa o multidyscyplinarnym charakterze*

Lwowska Książnica-Atlas z Instytutem Kartograficznym im. Eugeniusza Romera była jednym z najbardziej liczących się przedsiębiorstw na polskim rynku wydawniczym. Przygotowywała, opracowywała i drukowała zarówno książki naukowe, popularnonaukowe, jak i beletrystyczne, pocztówki, grafiki, mapy ścienne i arkuszowe, plany miast oraz globusy. Mapy opracowywane pod kierunkiem prof. Romera w Instytucie Kartograficznym były następnie używane do produkcji globusów w Książnicy-Atlas. Całość produkcji była więc realizowana w obrębie jednego przedsiębiorstwa i finansowana przez nie w całości. Był również zorganizowany system dystrybucji do szkół, zarówno poprzez własne księgarnie firmowe, jak i wysyłkowo. Globusy były zalecane do szkół jako podstawowe pomoce dydaktyczne.

Drugą dużą firmą było poznańskie Wydawnictwo Polskie Rudolfa Wegnera. Przygotowanie, drukowanie mapy i produkcja globusa była najprawdopodobniej finansowana przez Wydawnictwo.

• *Firmy specjalizujące się w produkcji pomocy szkolnych*

Warszawska firma Wydawnictwo Pomoc Szkolna Sp. z o.o. w sygnecie wydawniczym miała hasło: „Przez wiedzę ku światłu”¹⁶¹. We wszystkich wydawanych globusach na sygnaturze znajdują się informacje: „Nakładem firmy / „Pomoc Szkolna” / Warszawa / wykonali: / globus firma / A. Nowosielski / mapę – Zakł. Kart. W. Główczewski / w Warszawie” (il. 11). Finansowanie jest więc jednoznacznie określone. Również globus Romera był finansowany przez Pomoc Szkolną: „Nakład / Pomoc Szkolna / Sp. z o.o.

¹⁵⁸ F. Pieczętkowski, *Ferdynand Hoesick* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, nr 10, z. 7, red. K. Lepszy, Wrocław 1960–1961, s. 560.

¹⁵⁹ J. Piasecka, *Polskie globusy Ziemi XIX i XX wieku*, 2004.

¹⁶⁰ K. Kozica, *op. cit.*

¹⁶¹ Przykład sygnetu wydawniczego z 1931 roku z Warszawy.

II. 13. Sygnowanie, Jan Felkl, Ferdynand Hösick, Muzeum Oddział Zamek w Janowcu, Muzeum w Kazimierzu Dolnym

w Warszawie. / Opracowano w Instytucie Kartograficznym / Prof. E. ROMERA / Wykonano w Zakł. Kartograficznym / KSIĄŻNICA-ATLAS S.A. / we Lwowie”.

Firma Nasz Sklep–Urania S.A., specjalizowała się w produkcji i sprzedaży pomocy naukowych, sprzętu szkolnego, precyzyjnych instrumentów mierniczych oraz artykułów papierniczych. Mapy globusów zostały opracowane, przygotowane i wydrukowane w Zakładach Litograficznych W. Główczewskiego, właściwie były to poprawione przedruki map do globusów Pomocy Szkolnej¹⁶². Sygnatura: „Pierwsza Krajowa / Fabryka Globusów / Tow. Akc. URANIA / Warszawa / mapa wykonana / w Zakł. Art. Litogr. / W. GŁÓWCZEWSKIEGO” wskazuje, że nowe wydanie w całości finansowała jednak Urania, a nie Pomoc Szkolna.

Trzecim z kolei wydawnictwem była Katowicka Dostawa Szkolna Kados, od 1930 roku działająca jako oficyna warszawska Dostawa Szkolna Pestalozzi. Opracowywała, wydawała i rozprowadzała pomoce dydaktyczne oraz wydawała drobne druki (instrukcje, broszurki itp.). Mapy globusów wykonane były przez Krausego dla Rätha, nie ma informacji, kto zajął się tłumaczeniem i redagowaniem polskiego nazewnictwa geograficznego. Trudno również określić udział firm w finansowaniu – czy były to firmy produkujące ofertę polskojęzycznych globusów dla niemieckiej firmy Rätha, czy raczej zakupiły u niej mapę i po wykonaniu polskojęzycznej wersji wydały je własnym sumptem. Jest prawdopodobne, że edycje mogły być współfinansowane przez niemieckiego i polskiego wydawcę. Firma Kados/Pestalozzi produkowała i finansowała bowiem szeroki

¹⁶² Wszystkie globusy powstały w okresie 1921–1924 (Pomoc Szkolna) i przed 1924 (Urania).

asortyment pomocy szkolnych. W katalogu firmy „Kosmos” Skład Pomocy Naukowych Katowice (ul. Słowackiego 10) z ok. 1930 roku prezentowane są m.in. przedmioty wykonane i oferowane przez oficynę Kados. Obok plansz tematycznych były to również modele anatomiczne, gazometry czy przyrządy do demonstracji zjawisk elektrostatycznych¹⁶³.

• *Wydawnictwa okazjonalne i firmy o różnorodnej działalności*

Zakład Kartograficzny Zakładów Artystyczno-Litograficznych Władysława Głowczewskiego powstał około 1914 roku jako odpowiedź na zapotrzebowania wojenne. Wysoki poziom opracowywanych map, drukowanych na dobrze sprofilowanym parku maszynowym umożliwiał rozwijanie tego kierunku produkcji. Pierwsze mapy globusowe firma opracowała już po 1920 roku.

Wydawnictwo Deutscher Verlag G.M.B.H. Warschau–Posen jest dość enigmatyczną, niedużą firmą. Nie reklamowała się poprzez reklamy czy anonse wydawnicze w gazetach i książkach. Traktować ją można jako podwykonawcę – realizatora zlecenia firmy Manga. Być może niemiecka firma finansowała w całości przedsięwzięcie.

Wspomniane wcześniej trzy firmy wydawnicze z Katowic: Katowickie Zakłady Drukarskie i Wydawnicze T.A., Katowicka Drukarnia Księgarnia Naukowa T.A. oraz Sprzęt Szkolny – będące być może jedną, mogły finansować wydania. Według Kozicy pierwszy polskojęzyczny „Globus handlowo-komunikacyjny” (1920) wydany został na zlecenie (finansowanie?) polskiej firmy¹⁶⁴, a mogły być to wspomniane Katowickie Zakłady. Sygnatury głoszą odpowiednio: „Nakład: Paweł Raeth Pracownia środków pomocniczych do nauczania w Lipsku” [naklejone na pasku papieru, 1920]; „Nakład: Katowickie Zakłady Drukarskie i Wydawnicze T.A.” [1920]; „Nakład: SPRZĘT SZKOLNY” [1929–1932]¹⁶⁵. Można z tego wnioskować, że w pierwszym wypadku firma Rätha przygotowała tłumaczenie być może jeszcze przez znalezieniem polskiego kontrahenta wydawniczego. Tym bardziej że na wydruku mapy jest zostawione puste miejsce w sygnaturze, przeznaczone na wklejenie wydawcy. Możliwe, że w pozostałych przypadkach niemiecka firma odgrywała rolę wydawcy mapy, całość była jednak finansowana przez polskiego wydawcę.

Wnioski

Podsumowując udział polskich księgarzy i wydawnictw w publikacji polskojęzycznych globusów, można wyróżnić trzy grupy:

- (1) Księgarze finansujący lub współfinansujący wydania polskojęzycznych globusów: Jabłoński, Milikowski, Hösic, Idzikowski;
- (2) Wydawcy odpowiedzialni za finansowanie i wydawanie globusów: Deutscher Verlag G.M.B.H. Warschau–Posen; Katowickie Zakłady Drukarskie i Wydawnicze T.A.; Katowicka Drukarnia Księgarnia Naukowa T.A.; H. Wajner Wydawnictwo

¹⁶³ „Kosmos” Skład Pomocy Naukowych, Katowice [ok. 1930], s. 18–19, 22–23.

¹⁶⁴ G. Połuszejko, K. Kozica, *op. cit.*, s. 116–117.

¹⁶⁵ *Ibidem*, s. 116–121.

Pomoc Szkolna Sp. z o.o.; Pierwsza Krajowa Fabryka Globusów Tow. Akc. Urania, Kados, Pestalozzi; Wydawnictwo Polskie Rudolfa Wegnera; Książnica-Atlas.

(3) Wydawcy odpowiedzialni za wykonanie mapy: Głównzewski, Romer, Wegner.

Większość zachowanych do dziś globusów stanowi tłumaczenie z języka obcego (niemieckiego, czeskiego). Nie są to oryginalne prace kartograficzne, ale ich ogromną wartością są polskojęzyczne nazwy geograficzne. W przypadku firm Abel-Klingera i Felkla to zabytki języka polskiego pozwalające prześledzić ujednoczanie polskojęzycznego nazewnictwa. Globusy wydawane po 1919 roku mają już jednorodne nazewnictwo.

Wśród wydawców wyróżnia się Książnica-Atlas ze Lwowa, prowadzona przez Eugeniusza Romera. Drukowane przez nią globusy przygotowane były całkowicie w obrębie jednego przedsiębiorstwa, również wszystkie etapy były finansowane przez wydawcę. Dawało to możliwość całkowitego nadzoru nad produkcją, utrzymania jakości i dopracowywania szczegółów. Niestety zasady romerowskiej szkoły kartograficznej przestano respektować przy wydawaniu globusów od połowy lat 90. XX wieku.

* * *

Autorka pragnie złożyć podziękowania Panu dr. Piotrowi Kondraciukowi Dyrektorowi Muzeum Lubelskiemu w Lublinie, Pani dr. Katarzynie Mieczkowskiej Dyrektorce Muzeum Nadwiślańskiego w Kazimierzu Dolnym, Klasztorowi oo. Dominikanów w Krakowie oraz Panu Ryszardowi Formeli i Marcinowi Banasiowi za udostępniony materiał fotograficzny. Dziękuję również Pani dr. Alicji Szulc i Panu dr. hab. Arturowi Jazdonowi za pomoc merytoryczną.

Bibliografia

Opracowania

- Banaszkiewicz M., *Bolesław Maurycy Wolff i polska książka w Petersburgu*, 2019, <https://www.polskipetersburg.pl/hasla/wolff-boleslaw-maurycy> [dostęp: 3.09.2021].
- Birkenmajer A., Kocowski B., Trzynadłowski J. (red.), *Encyklopedia wiedzy o książce*, Wrocław [etc.] 1971.
- Dekker E., *Uncommonly handsome globes* [w:] E. Dekker, *Globes at Greenwich: A catalogue of the globes and armillary spheres in the National Maritime Museum*, Oxford 1999, s. 87–139.
- Dietzel T., Hügel H.-O., *Deutsche literarische Zeitschriften 1880–1945. Ein Repertorium*, Paris 1988.
- Estreicher K. [starszy], *Bibliografia polska XIX wieku*, t. 1–7, Kraków 1870–1882.
- Gdula P., *Drukarstwo lubelskie*. „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1957, seria F, vol. 8 (2), s. 39–112.
- Gondek E., *Zawód drukarza i technologia druku w bibliologii i poza jej zakresem* [w:] *Teoretyczne zagadnienia bibliologii i informatologii. Studia i szkice*, red. *idem*, Katowice 2015, s. 53–74.
- Gottlieb W., *Nasz stosunek do wydawców przygodnych*, „Przegląd Księgarski” 1929, nr 12.
- Grzępski S., *Geometria, To jest Miernicka Nauka, po Polsku krótko napisana z Gracckich y z Lacińskich Książ [..]*, Kraków 1566.
- Hassel G., *Vollständige und neueste Erdbeschreibung der Preußischen Monarchie*, Weimar 1819.

- Instytut Kartograficzny im. E. Romera, *Plan Miasta Lwowa*, Lwów 1927, <https://polona.pl/item/plan-miasta-lwowa,MjYxNTE3Nzk/0/#index> [dostęp: 12.05.2022].
- Jabłoński K., *Sammlung polnischer und Polen angehender Munzen, Medaillen, etc.*, Lwów 1847.
- Jabłoński K., *Trzeci katalog tanich polskich książek znajdujących się w księgarni Kajetana Jabłońskiego we Lwowie na placu „Ferdynanda”*, Lwów [ok.] 1855.
- Jackowski A., *Dzieje geografii polskiej do 1945 roku* [w:] *Rozwój myśli geograficznej w Polsce. Katalog wystawy towarzyszącej Konferencji Regionalnej Międzynarodowej Unii Geograficznej, Collegium Maius, Kraków 18–22 sierpnia 2014*, red. *idem*, M. Taborska, Kraków 2014, s. 15–146.
- Jarowiecki J. (red.), *Kraków – Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku*, t. 4, Kraków 1999.
- Kasparek K., *Nieznany globus Eugeniusza Romera*, „*Studia i Materiały Lubelskie*” 2013, t. 17, s. 243–247.
- Katowice 1865–1945. Zarys rozwoju miasta*, red. J. Szaflarski, Katowice 1978.
- Kawecka-Gryczowa A., *Haller Jan* [w:] *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 1: *Małopolska*, cz. 1: *Wiek XV–XVI*, red. *eadem*, Wrocław 1983, s. 45–62.
- Każmierczak A., *Stan badań nad historią produkcji książki polskiej w Wielkopolsce w okresie zaborów*, „*Zeszyty Naukowe UAM. Biblioteka*” 1968, nr 7 (66), s. 35–49.
- Kempa A., *Jan Milikowski* [w:] *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer, B. Kocowski, J. Trzynadłowski, Warszawa 1971, s. 1542.
- Kitrasiewicz P., *Wydawnictwo Polskie Rudolfa Wegnera. Wydawcy międzywojennej Polski*, „*Książki. Magazyn Literacki*” 2019, nr 10, s. 24–27.
- Kocowski B., *Zarys dziejów drukarstwa na Dolnym Śląsku*, Wrocław 1948.
- Konarski S., *Ordynacje wizytacji apostołskiej dla polskiej prowincji szkół pobożnych (1753–1754)* [w:] *idem*, *Pisma pedagogiczne*, przeł. [z łac.] W. Germain *et al.*, red. B. Suchodolski, wstęp i objaśn. Ł. Kurdybacha, seria „*Biblioteka Klasyków Pedagogiki. Pisarze Polscy*”, Wrocław [etc.] 1959.
- Konopka M., *Lwowski rynek wydawniczy w pierwszych latach autonomii galicyjskiej (1861–1870)*, https://rep.up.krakow.pl/xmlui/bitstream/handle/11716/2885/01_lwowski_rynek_wydawniczy_m_konopka.pdf?sequence=1 [dostęp: 22.04.2022].
- Konopka M., *Tanie wydania literatury pięknej w Galicji i Wolnym Mieście Krakowie w latach 1822–1863*, seria: „*Prace Monograficzne WSP w Krakowie*”, Kraków 1987.
- Konopska B., *Eugeniusz Romer jako wydawca (do wybuchu II wojny światowej)* [w:] *Eugeniusz Romer – geograf i kartograf trzech epok*, red. J. Ostrowski, J. Paślawski, L. Szaniawska, materiały sesji naukowej, 16 kwietnia 2004 rok, Warszawa 2004, s. 64–76.
- Korabiewicz W., *Pokusy*, Warszawa 1986.
- „*Kosmos*”. Skład Pomocy Naukowych, Katowice [ok. 1930].
- Kost B., *Jan Milikowski. Rewolucyjny księgarz lwowski*, „*Kurier Galicyjski*” 2011, nr 5 (129), <https://kuriergalicyjski.com/jan-milikowski-rewolucyjny-ksigarz-lwowski/> [dostęp: 22.04.2022].
- Kozica K., *Nowy Globus Manga – nieznany polski globus z początku XX wieku*, „*Polish Cartographical Review*” 2017 (suplement w jęz. polskim), nr 49 (1), s. 104–106.
- Kozica K., *Polskojęzyczne globusy z XIX–XXI wieku produkcji zagranicznej i krajowej* [w:] *100 globusów na 100-lecie Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Polskie globusy z XIX–XXI wieku. Kartografowie, wydawcy, producenci*, red. G. Połuszejko, *idem*, Lublin–Warszawa 2018, s. 37–48.
- Kraśko N., *Instytucje wydawnicze w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2001.
- Krogt P. van der, *Globi Neerlandici: The production of globes in the Low Countries*, Utrecht 1993.
- Królikowski K., *Kijów Stelli Fronczak*, „*Forum Bibliotek Medycznych*” 2014, nr 7/2 (14), s. 465–486.

- Kukulski Z., *Pierwiastkowe przepisy pedagogiczne Komisji Edukacji Narodowej z lat 1773–1776. Wydal i wstępem opatrzył dr. Zygmunt Kukulski*, Lublin 1923.
- Lewicki J., *Geografia za czasów Komisji Edukacji Narodowej, pierwszego w Europie Ministerium Oświaty*, Lwów–Warszawa 1910.
- Mapa bitew i potyczek 1863–1864 w Królestwie Kongresowym z datami starć. Ułożył Stanisław Zieliński*, Zakład Litograficzny A. Przyszlak, [Lwów] [1900]. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa, sygn. M III 272, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/results?q=sygn.+M+III+272+&action=SimpleSearchAction&type=-6&p=0> [dostęp: 19.08.2021].
- Massalski I. et al., *Przepis Kommissyi Edukacji Narodowej na Szkoły Wojewódzkie*, [s.l.] [ok. 1775].
- Michałowska T., *Literatura polskiego średniowiecza*, Warszawa 2011.
- Milanesi M., *Coronelli's large celestial printes globes: A complicated history*, „Der Globusfreund” 1999, nr 47 (48), s. 143–169.
- Mlekicka M., *Wydawcy książek w Warszawie w okresie zaborów*, Warszawa 1987.
- [Muszkowski J.], *50-lecie firmy Litografia Artystyczna W. Głowczewski – Warszawa: 27 XI 1877–1927*, Warszawa 1927.
- Myschor C., *Wyżsi urzędnicy pruskiej administracji prowincjonalnej w Poznańskim (1871–1918)*, praca doktorska wykonana w Zakładzie Historii Polski XIX i XX wieku, Wydział Historyczny UAM w Poznaniu, 2012, <https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/6058/1/praca.pdf> [dostęp: 5.08.2021].
- Należcz-Gostomski W., *Dzieje i rozwój Wielkich Katowic jako ośrodka górnośląskiego przemysłu i stolicy autonomicznego woj. śląskiego*, Katowice 1926.
- Nasz Sklep – URANIA (firma). *Katalog ogólny 1929. Urządzenia Szkolne i Pomoce Naukowe*, Warszawa 1929.
- Novotná E., *Jan Felkl & syn: továrna na glóby*. Praga 2017.
- Orzeczenie Ministra Przemysłu Lekkiego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 5 sierpnia 1949 r. wydane w porozumieniu z Przewodniczącym Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego o przejęciu przedsiębiorstw na własność Państwa (M.P.1949.A-59.804).
- Osterloff W., *Rady i wskazówki pedagogów polskich i obcych dla nauczycieli szkół powszechnych*, Łódź 1920.
- Ożarzewski C., *Zarys dziejów książki i księgarstwa*, Poznań 1963.
- Pawlak W., *Eugeniusz Romer jako geograf i kartograf* [w:] *Eugeniusz Romer geograf i kartograf trzech epok*, red. J. Ostrowski, J. Pasławski, L. Szaniawska, materiały sesji naukowej, Warszawa 2004.
- Pestalozzi [firma], *Katalog Pracownia Fizyczna*, Warszawa 1931–1932.
- Piasecka J., *Die Polnischen Erdgloben des 19. und 20. Jahrhunderts*, „Der Globusfreund” 1978, nr 25–27, s. 273–275.
- Piasecka J., *Polskie globusy Ziemi XIX i XX wieku*, Lublin 2004.
- Piasecka J., *Polskie globusy Ziemi XIX i XX wieku*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 1979, nr 11 (2), s. 60–73.
- Pieczątkowski F., *Ferdynand Hoesick* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, nr 10, z. 7, red. K. Lep-szy, Wrocław 1960–1961, s. 560.
- Pirożyński J., *Straube Kasper* [w:] *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 1: *Małopolska*, cz. 1: *Wiek XV–XVI*, red. A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1983, s. 217–225.
- Połuszejko G., Kozica K., *Katalog 100 polskich globusów w zbiorach muzealnych, bibliotecznych i prywatnych* [w:] *100 globusów na 100-lecie Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Polskie globusy z XIX–XXI wieku. Kartografowie, wydawcy, producenci*, red. *eidem*, Lublin–Warszawa 2018, s. 65–233.

- Przegląd Wydawnictw „Książnicy Polskiej” Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych Stowarzyszenia Zarejestrowanego z Ograniczoną Poręką Atlasu Akc. S-ki Kartograficznej i Wydawniczej*, „Miesięcznik Poświęcony Krytyce i Bibliografii Wydawnictw Własnych” 1923, nr 4 (1–2).
- Przegląd Wydawnictw „Książnicy Polskiej” Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych Stowarzyszenia Zarejestrowanego z Ograniczoną Poręką Atlasu Akc. S-ki Kartograficznej i Wydawniczej*, „Miesięcznik Poświęcony Krytyce i Bibliografii Wydawnictw Własnych. Kwartalnik Wydawnictw Własnych” 1931, nr 12 (2).
- Przepisy od Komisji Edukacji Narodowej Pensjomistrzom i Mistrzynom dane* [w:] Z. Kukulski, *Pierwiastkowe przepisy pedagogiczne Komisji Edukacji Narodowej z lat 1773–1776*, Lublin 1923, s. 57–73.
- Radik W., *Leon Idzikowski*, „Kurier Galicyjski” 2012, nr 12 (160), <https://kuriergalicyjski.com/historia/upamietnienia/862-leon-idzikowski-polak-kijowianin-przedsibiorca-ksigarz-i-wydawca-cz-i> [dostęp: 5.08.2021].
- Rausz M., „*Cuda Polski*” *Rudolfa Wegnera. Historia edycji*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 2006, nr 4, s. 156–166.
- Ruta A., *Działalność krakowskich oficyn wydawniczych na rzecz szkoły i edukacji w dwudziestoleciu międzywojennym* [w:] *Działalność instytucji wydawniczych na rzecz oświaty i edukacji w XX i pierwszych latach XXI wieku*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź 2014., s. 13–28.
- Rybotycka I., *Wspomnienie o Rudolfie Wegnerze, zasłużonym polskim wydawcy*, „Przegląd Wielkopolski” 1989, nr 3 (9), s. 22–25.
- Sieradzka D., *Z dziejów drukarstwa w Katowicach w okresie międzywojennym. Zarys problematyki* [w:] *Z dziejów książki i prasy na Śląsku w XIX i XX wieku. Wybrane zagadnienia*, red. K. Heska-Kwaśniewicz, Katowice 1999, s. 85–97.
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1–15, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880–1914.
- Sobczyński E., *Wojenne losy WIG-u*, „Polska Zbrojna”, 13.04.2021, numer okazyjny.
- Spallek W., *Polskie szkolne atlasy geograficzne 1771–2012*, Wrocław 2018, https://www.geogr.uni.wroc.pl/data/files/publikacje-rozprawy-naukowe-igr/lib-rozprawy_42.pdf [dostęp: 22.04.2022].
- Stopka K., *Jagiellońska fundacja Uniwersytetu Krakowskiego*, „Rocznik Krakowski” 2003, nr 69, s. 35–46.
- Szaniawska L., *Próba porównania zawartości map drzeworytniczych i miedziorytowych publikowanych w Europie do początku XIX wieku*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 2014, 46 (3), s. 283–306.
- Szweykowska H., *Książka drukowana XV–XVIII wieku. Zarys historyczny*, Wrocław–Warszawa 1975.
- Taborska M., *Globes and teaching aids manufactured by Jan Felkl Company for the Polish market*, „Acta Baltica Historiae et Philosophiae Scientiarum” 2016, nr 4 (1), s. 97–113.
- Taborska M., *Globus Felkla z zasobów oo. Dominikanów w Krakowie* [w:] *Sztuka w kręgu klasztoru Dominikanów w Krakowie – materiały pokonferencyjne* [w druku].
- Taborska M., *Terminologia najwcześniejszych polskojęzycznych map globusowych* [w:] *Geografia na przestrzeni wieków. Tradycja i współczesność*, red. E. Biliska-Wodecka, I. Sołjan, Kraków 2015, s. 213–224.
- Willers J., *Życie i twórczość Marcina Behaima* [w:] *idem, Historia globusa Behaima*, cz. 1: *Globus Behaima – dzieje i znaczenie*, przeł. G. Leszczyński, E. Schnayder, Kraków 1993.
- Wujek J., *Biblija to jest Księgi Starego i Nowego Testamentu*, Lwów 1840.
- Zichová J., *Josef Erben a jeho přínos pro pražskou statistiku v 19. století*, „Pokroky matematiky, fyziky a astronomie” 2009, nr 54 (1), s. 57–71.

Źródła internetowe

- http://deerbe.com/imgs/a/e/l/t/e/alter_mang__s_erd_globus_1900_stuttgart_kompass_im_fu_33cm_durchm__104cm_umfang_4_lgw.jpg [dostęp: 2.08.2021].
- <https://globesinternational.com/product/prof-dr-a-krause-nieuwe-globe-voor-den-leerling-doo-rsne-de-12-cm-schaal-1106000000-uitgave-paul-rath-g-m-b-h-leermiddelenfabriek-leipzig/> [dostęp: 28.08.2021].
- <https://lychakivcemetary.org/karty-nagrobkow/nagrobek-bartlomiej-jablonski-2/> [dostęp: 30.08.2021].
- https://mhk.katowice.pl/images/artykuly/inne/do-pobrania/made_in_katowice.pdf [dostęp: 15.09.2021].
- <https://www.antik.it/Antique-globes-world-maps/3045-Globe-Krause/> [dostęp: 28.08.2021].
- <https://www.cartahistorica.com/our-catalogue/atlases-amp-globes/nieuwe-handels-en-verke-ersglobe/> [dostęp: 6.09.2021].
- <https://www.dorotheum.com/en/a/69531/> [dostęp: 5.08.2021].
- <https://www.omniterrum.com/product-category/sold/sold-wwi-wwii/cv-141> [dostęp: 15.08.2021].
- <https://www.raethgloben.de/> [dostęp: 14.09.2021].
- <https://www.vanleestantiques.com/product/mangs-neuer-erd-globus-on-stand-1910/> [dostęp: 5.09.2021].
- [www-perthes-de](http://www.perthes-de) [dostęp: 14.09.2021].